

ત્રેમલકિત ડ અન્થમાળા

કુરુક્ષેત્ર

અર્પણ અને પ્રસ્તાવના

દીનાકૃષ્ણ દેવગૃહમુખ્ય કવિ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨૫૭૫
 ૫-૧૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 [ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૫૭૫ કિંમત ૧.૪૦.

ગ્રંથનામ કુરુક્ષેત્ર

વર્ગિક ૫-૧૨

૬૬, કલ્યાણી	૧૯૪૦
૬૭, સોહાગણ	૧૯૪૦
૬૮, કુરુક્ષેત્ર, હાલો કાંડ, આયુષ્યનાં દાન	૧૯૪૦
૬૯, કુરુક્ષેત્ર, નવમો કાંડ, સહોદરનાં બાણ	૧૯૪૦
૭૦, કુરુક્ષેત્ર, સમન્તપાંચક અને મહાપ્રસ્થાન	૧૯૪૦
૭૧, કુરુક્ષેત્ર, અર્પણ અને પ્રસ્તાવના	૧૯૪૦

હવે પછી છપાશે

દશપતરામ, ભાગ ૩ ને	ગીતમંજરી, ભાગ ૨ ને
વિચારણા, ભાગ ૧ થી	કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૪ થી
વિચારણા, ભાગ ૨ ને	નવાં ઉપનિષદો
ધર્મમન્થન, ભાગ ૧ થી	શ્રી હર્ષ
ધર્મમન્થન, ભાગ ૨ ને	

૪૩, ઈન્દુકુમાર, અંક ૩ ને	૧૯૩૨
૪૪, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૧ લેા	૧૯૩૩
૪૫, ઓજ અને અગર	૧૯૩૪
૪૬, જગત્કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચંદ્ર	૧૯૩૩
૪૭, આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૧ લેા	૧૯૩૪
૪૮, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૨ ને, પૂર્વાધા	૧૯૩૪
૪૯, આપણાં સાક્ષરરત્નો, ભાગ ૨ ને	૧૯૩૫
૫૦, ગોપિકા	૧૯૩૫
૫૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૩ ને	૧૯૩૫
૫૨, ગુરુદક્ષિણા	૧૯૩૫
૫૩, પુણ્યકથા	૧૯૩૭
૫૪, સ્નાતિકાપર્વની શિક્ષાવલ્લી	૧૯૩૭
૫૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૩ ને	૧૯૩૭
૫૬, મણિમહોત્સવના સાહિત્યબોલ, ભાગ ૧ લેા	૧૯૩૭
૫૭, મણિમહોત્સવના સાહિત્યબોલ, ભાગ ૨ ને	૧૯૩૭
૫૮, સારથી	૧૯૩૮
૫૯, લોહીંજરાજ	૧૯૩૯
૬૦, મુખર્ષિમાનો મહોત્સવ	૧૯૩૯
૬૧, કુરુક્ષેત્ર, અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સંધ્યા	૧૯૩૯
૬૨, મહેરામણનાં મોતી	૧૯૩૯
૬૩, કુરુક્ષેત્ર, તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર	૧૯૪૦
૬૪, કુરુક્ષેત્ર, સપ્તમ કાંડ, ચક્રબૃહ	૧૯૪૦
૬૫, કવીશ્વર દલપતરામ, ભાગ ૨ ને, ઉત્તરાધા	૧૯૪૦

૨૦, કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૧, ઉદ્યોધન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૨, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોધ [૧ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૩, સંસારમન્થન [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૭
૨૪, વિશ્વગીતા (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ ભે (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૬, ન્હાના ન્હાના શાસ, ભાગ ૨ ભે [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૮
૨૭, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૮, જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૯, કુરુક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
૩૦, કુરુક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદ્વન્દ્વ	૧૯૨૮
૩૧, કુરુક્ષેત્ર, એકાદશ કાંડ, યરથથા	૧૯૨૯
૩૨, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્દોષ	૧૯૩૦
૩૩, શાહાનશાહ અકબરશાહ	૧૯૩૦
૩૪, પાંખડીઓ	૧૯૩૦
૩૫, કુરુક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો કંઠો	૧૯૩૦
૩૬, સંબોધન	૧૯૩૦
૩૭, હામ્પ્તસ્તોત્રો	૧૯૩૧
૩૮, શિક્ષાપત્રી, સમપ્લોષી	૧૯૩૧
૩૯, બાળકાંથો	૧૯૩૧
૪૦, ઉપનિષત્પંચક	૧૯૩૧
૪૧, સંધ્યમિત્રા	૧૯૩૧
૪૨, પ્રસ્તાવમાળા	૧૯૩૨

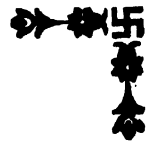

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો [૭ મી આવૃત્તિ]	૧૯૧૦
૭, ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી [૩ જી આવૃત્તિ]	૧૯૧૦
૮, જયા—જયન્ત (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઇષા (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદંથનો	૧૯૨૧
૧૨, રાજર્ષિ ભરત (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ—ભજનાવલિ [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્યન	૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી ષોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૫
૧૭, અમર પન્થનો ભાત્રાળુ (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૮, ચક્રન્તલાનું સંભારણું [૨ જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૬
૧૯, કુકેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો [૩જી આવૃત્તિ]	૧૯૨૬

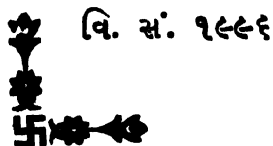

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા
ॐ રસો વૈ સઃ

કુ રુ ક્ષે ત્ર

અર્પણ અને પ્રસ્તાવના

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૯૬

કીર્મત સવા રૂપીઓ

ઈ. સ. ૧૯૪૦

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,

એલિસ પૂલ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી ૧૯૪૦ પ્રત ૧૨૫૦

પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો	રચ્યા સાલ	૧૯૨૬
દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ધોષ	,,	૧૯૨૮
તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર	,,	૧૯૩૯
ચતુર્થ કાંડ, ચોધપર્વણી	,,	૧૯૨૭
પંચમ કાંડ, પ્રતિસાદન્દ	,,	૧૯૨૮
છઠ્ઠો કાંડ, આયુષ્યનાં દાન	,,	૧૯૪૦
સપ્તમ કાંડ, ચક્રવ્યૂહ	,,	૧૯૩૯
અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સન્ધ્યા	,,	૧૯૩૯
નવમો કાંડ, સહોદરનાં બાણ	,,	૧૯૪૦
દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	,,	૧૯૨૯
એકાદશ કાંડ, શરશચ્યા	,,	૧૯૨૯
દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન	,,	૧૯૨૭

કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યના એમ દ્વાદશ કાંડો લખાયા ને છપાયા છે. અને એ મહાકાવ્યનો સુમન્તપંચક નામનો ઉપોદ્ધાત ને મહાપ્રસ્થાન નામનો ઉપસંહાર પ્રગટ થયા છે. આમાં એનાં અર્પણ ને પ્રસ્તાવના છપાય છે.

૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-અન્યમાળાના પ્રત્યેક અન્યની પ્રત્યેક નકલ ઉપર કર્તાની દૂંઝી સહી હોય છે.

સુદ્રક અને સુદ્રજ્ઞસ્થાન
નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાલા

સરસ્વતી પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,
સારંગપુર, અમદાવાદ.

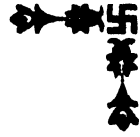

કુ ર ક્ષે ત્ર

અર્પણ અને પ્રસ્તાવના

નવયુગના આપણા વાલ્મીકિ
કવીશ્વર દલપતરામનાં ચરણારવિન્દોભાં:—

૧

બ્રહ્મર્ષિવંશી બ્રહ્મર્ષિ ! પુણ્યશ્લોક ! પ્રજ્ઞામું છું;
યુગારંભના વાલ્મીકિ ! મહાકાવ્યે વધાવું છું.

૨

કુળના કુલેશ્વર શુચિ અગ્નિહોત્રની
શિખા સમીપે પ્રથમાક્ષરી ઘૂંટી;
અને ઋચાઓ વર વેદમન્ત્રની
આયુષ્યકુલે ભરી—સંભરી રટી.

૩

એ જ પવિત્રતા પાળી કાવ્યના શ્લોક શ્લોકમાં;
પુણ્યજ્યોતે પ્રેન્નજવળાવ્યાં હૈયાં ને ધામ લોકનાં.

૪

ને સન્ત સેવી હરિમન્દિરે વસી
સાધુત્વશ્લોકી કવિતાકલા શીખ્યા; ૧૦
મધુરી ને પાવનકારિણી પછી
ઝગાવી, ચન્દ્રોદય શી, મહાશિખા.

૫

સંશોધી, સફરો ખેડી, કાળવહીની ખ્યાતને;
છાંટી સંજીવની એમ પુરાણા ગુજરાતને.

૬

નવપ્રભાળા ઇતિહાસ સર્જતો
દીઠા ઉગન્તો નવયુગ આલમાં;
ને દીઠ, ગંગાજમનાપ્રવાહ શા,
પ્રચંડ ત્હાં સંગમ કાળંહેણના.

૭

પેખ્યું એ આવતું પૂર, પ્રીછ્યું વેણુ વિધાત્રીનું;
વેહપુરુષના પુત્રે વાળ્યું સૂકાન દેશનું. ૨૦

૮

સઠા ય સાચા યુગસૂત્ર સર્જને,
ને નિત્યનિત્યે નવમન્ત્ર અર્પીને,
લોકર્ષિ! એ લોકજયન્તી બાનીમાં
ગાયો—ગળંબો નવલોકસંબ્રહ.

ભરીને પૂર્વાની સહી ઉભા છે કાળસ્તંભ શા;
અને સ્વર્ગંગના જેવા સેતુ છે યુગસન્ધિના.

૧૦
હસ હાયકા કેરી અખંડજ્યોતની
હલપત્તના વંશની કાવ્યઉપાસના;
પવિત્ર ને પાવનકારી, પુણ્ય શી,
ધૃતિહાસ જગનો જ્યવન્ત ઉચરે. ૩૦

૧૧
મેષ ગાજે એમ ગાજ્યા દેશે કે સાધુસન્ત શા;
કાળ બોલે એમ બોલ્યા આર્ષે બોલ અનન્તના.

૧૨
અન્ધાર ઘોતો, નવતેજ વર્ષતો,
ચોખૂટ આ ગુર્જરીને ઉઝળતો,
પ્રારબ્ધવર્ણી, વડી પુણ્યજ્યોત સો,
હતો દિલે દેવી અખંડદીવડો.

૧૩
સુગન્ધો મ્હેકતાં, સૌમ્ય, નિર્મળાં ચન્દની સમાં,
મોગરાનાં ફૂલ જેવાં, વાણી ને વેણુ આપનાં.

૧૪

વસન્તની વાર વસન્તિકા સમાં
હામ્પત્થસ્નેહોભર ગૌરવી ગીતો ૪૦
વેયાં ત્હમે વેણુની સુમધુરપે
ગૃહે ગૃહે શુણ્ધિયદાનાં જ સુસ્મિતો.

૧૫

કાવ્યને, કાવ્યકલાને, રસને, વાણીપ્રવાહને,
છાંટીને નિર્મળી આપે કીધાં પુષ્પાળુ તેહને.

૧૬

વાગીશ્વરીનાં વરદાન શું ઝીલ્યાં!
વસન્તનાં સૌરભી ફૂલ શું ખીલ્યાં!
કે મીઠડો મેઘ મીઠાશ વર્ષિયો!
એવાં મધુરાં તમ કાવ્યઅમૃતો.

૧૭

ઊઠતી આળસ મોડી પ્રભને યુગધર્મનાં,
હેયાનાં હેત ઢાળીને, પાયાં પીયૂષ કાળનાં. ૫૦

૧૪

૧૮

લાકખેા મુખે ઉગતી પેઢીપેઢીના
એ ગાઈ ગોખી લણીને નિરન્તર
પચ્યાસ વર્ષોલર કુંજકુંજમાં
જાણ ઉઠી ગુજરી તો દિને દિને.

૧૯

ઉઘાડી આંખડી કોક વાંચે ગ્રહયોગ ગેખના;
વાંચતાં ચક્ષુ મીંચેલાં કાળના ગેખી કોચડા.

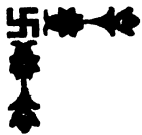
૨૦

ભણ્યા—ભણ્યાંયેા ગત ભૂતકાળને,
ઘડયેા મહામાનસ વતમાનને;
લવિધ્યને યોગખી યોગખાવિયો:
ત્રિકાળદ્રષ્ટા ઋષિરાજ છે ત્હમે. ૬૦

૨૧

પીધા ઇતિહાસના અર્કો, નિહાળ્યાં ભાવિનાં થરો;
ઋષિની આપ દષ્ટિથી ઉઠેલ્યા વિધિઅક્ષરો.

૨૨

વિહરવણીલું, સુહામસોહતું,
કુન્તા સમું કૌમળ માતૃભાવનું,
ને ભીષ્મ શું લાગ્ય ઉદાર પિતૃનું—
હતું એવું મહાકાવ્ય જીવનકાવ્ય આપનું.

૨૩

વહે વેદ મહાશબ્દે ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ;
ધીર છે, ગંભીર છે, ને જીત્યાં કાંચનકામિની.

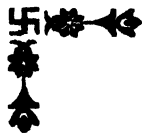
૨૪

ખર્મિષ્ઠ છે સાધુપુરુષ ધીર,
ને ધર્મનાં છે જયકીર્તનો આ; ૭૦
છે કૃષ્ણના ભક્ત અનન્યભાવી,
ને કૃષ્ણનું ગૌરવગીત છે આ.

૨૫

લોકકલ્યાણનાં કાવ્યો ગાઈ ગાઈ, કવીશ્વર !
પૂર્વની અર્ધી સદીના થયા યુગના યુગેશ્વર.

૨૬

યુગ આથમ્યો, યુગ સરજવિયો નવો,
ને છે મહાયુગપલટાની ગાથ આ;
મહાનુભાવો તણી આ મહાકથા
મહર્ષિ ! ચરણે તમ શોભયે સદા.

૨૭

દેશવાત્સલ્યના આદિ કાવ્યર્ષિ કાવ્યવાટના !
મહાસંસ્કૃતિઓના ઓ ઋષિ સંગમઘાટના ! ૮૦

૨૮

અનન્ત કાળે અણુ કેા ઉછાળિયું,
ને પૃથ્વિએ પાલવ ઢાળી ઝીલિયું;
વિરાટ થઈ સૌરલ એહ ફેરતું :
સુગન્ધ એ પુત્ર પદે સમર્પું હું.

૨૯

બોલે હિમાદ્રિ કે ગંગા, બોલે સાગર ગંભીરા,
તો કુરુક્ષેત્ર શા વિષ્ણુ જાગે લણુકાર કારમા.

૩૦

ગુફાગુફામાં લણુકાર એ ભરી,
ખીચેા ધૂમાવન્તી, ગળવી ઝાડીઓ,
આખ્યાન-ઉપાખ્યાન મંહી ગૂંથી ગૂંથી
ગોરંલતું બ્રહ્મગીતા શું ભારત. ૯૦

૩૧

સદ્ગુણોના મેઘ જેવા ગુરુજી ગુણવન્ત ઓ !
જ્ઞાન-ભક્તિ-કર્મ-સૌથી રહોતા સંસારી સન્ત હો !

૩૨

ધૂમન્ત ચક્ષુ તમ પૂર્વપશ્ચિમે,
ધૃતિહાસદ્વિલમુદ્રી તણા સમન્વયે;
એ ચક્ષુઓ કાળવહી ઉકેલતાં
અર્પ્યાં મહને આશિષ વર્ષા-વર્ષાને.

૩૩

ન હોયે ઋણ પૂર્વજનાં પૂર્વજો નહોય લેમને;
અર્પાને આ મહાકાવ્ય થવાશે ઋણમુક્ત એ ?

૩૪

પૂર્વાચાર્યો ! શબ્દસ્વામી ! કવીશ્વરો !
પીઠાં લહમારાં અમી, ઋણી છું ઘણા. ૧૦૦
યત્કિંચિતે આશી વળાતું હોય જો,
માનીશ તો તો સુજ ધન્ય ભાગ્ય, હો !

૩૫

કૃષ્ણે ગાયું, વ્યાસે ગાયું, ગાયું ભીષ્મ પિતામહે;
કુરુક્ષેત્રે ગાયું : એના શબ્દ ગાજે છ નિસ્સમે. ૧૦૪
ઉત્તરમે, ૧૯૪૦

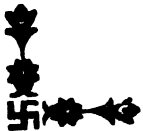

પ્રસ્તાવના

કાંડિકાઓનો અનુક્રમ

કાંડિકા	પાનું
૧, પ્રારંભબોલ	૨૧
૨, યુગસન્ધિની વીરગાથાઓ	૨૧
૩, જગતનાં વિરાટકાવ્યો ને મહાકાવ્યો	૨૩
૪, મહાકાવ્યની મ્હારી ભાવના	૨૫
૫, મહાછંદની શોધમાં	૨૬
૬, મહાકાવ્યનું વસ્તુનિર્માણ	૩૩
૭, આ કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યનો આરંભયોગ	૩૭
૮, માનવધર્મતિહાસનો પરમ ભીષણ શબ્દ	૪૦
૯, રચનાકાળનું વર્ષપખવાડિયું	૪૧
૧૦, મહાભારત કચ્છારે ખેલાયું ?	૪૫
૧૧, મહાભારત કચ્છારે રચાયું ?	૫૧
૧૨, કુરુક્ષેત્રના રણસંભ્રામની સંભ્રામતિથિઓ	૫૫
૧૩, થોડીક વિશેષતાઓ	૬૨

કાંડિકા

- ૧૪, પ્રાણાણ ક્ષત્રિય થાય ત્યહારે ?
૧૫, મહાભારતમાંનું કાવ્યદર્શન
૧૬, મહાભારતમાંનું પાત્રદર્શન
૧૭, મહાભારતની શબ્દશક્તિ
૧૮, કપરો પન્થ
૧૯, આત્મનિક્ષા અને દૈવદોરવણી
૨૦, પરમ સુજરાતીને ગાયો છે.
૨૧, વીરગાથા, ઇતિહાસ, કે શાસ્ત્ર ?
૨૨, મહાભારતના નાયક કોણ ?
૨૩, ગીતાજીમાંનું પેલું ધ્રુવપદ
૨૪, ક્યહારેકે જગત કુરુક્ષેત્ર મટશે ખરું ?
૨૫, મહાભારતનો સનાતન સન્દેશ
૨૬, છેલ્લા બોલ

પાનું

- ૬૬
૬૮
૭૭
૮૧
૮૪
૮૭
૯૬
૧૦૧
૧૦૩
૧૦૭
૧૦૯
૧૧૦
૧૧૩

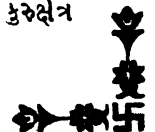
મહાકાવ્ય એટલે કાળબ્રહ્મનું ઇતિહાસસ્તોત્ર. વીરવિશેષનાં વીરત્વ ને પુરુષવિશેષનાં પરાક્રમેની મહાગાથા તે મહાકાવ્ય. કાવ્ય શાસ્ત્રના માનવ શબ્દકોશે જગતના સાહિત્યાચાર્યો એને Epic વીરગાથા કહે છે.

રત્નજડિયાની રત્નકલા, આખૂમન્દિરોમાંની શિલ્પકલા, ને ધારાપુરીની મહાભાગ મહાકલા: એ કલાત્રિવેણીને સુભગ સંગમ-ધાટ તે મહાકાવ્ય.

મહાકાવ્ય એટલે મહાપ્રાણ કાવ્યની મહામૂર્તિ.

૨, યુગસન્ધિની વીરગાથાઓ

માનવઇતિહાસના પ્રત્યેક મહાયુગને નિજ અનુલવલગડારેથી એકએક કાદમ્બરી જગતને કહેવાની હોય છે, એકએક પરાક્રમકથા ઉચ્ચરવાની હોય છે. યુગેયુગે ક્રોધ પરાક્રમસ્વામી પરાક્રમરમણા ખેલે છે, ક્રોધ શબ્દસ્વામી પરાક્રમગાથા ગાય છે. રઘુવીર રામ દક્ષિણપથની વીરયાત્રા કરી આવે ને આદિકવિ વાલ્મીકિ રામાયણ લખે. રામાયણ રચાયું ત્યારે આર્ય મહાપ્રજા વિન્ધ્યાચળ વીંધીઉલ્લંઘીને દક્ષિણપથમાં પ્રવેશતી હતી. ત્રેતા ઉતરી દ્વાપર એસતો હતો ત્યારે એક બ્રાહ્મણ પિતૃઆરાધ્યે ક્ષત્રિય થયો, પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કીધી, અને સમન્તપંચકના પાંચ ધરાઓ પરશુરામે ક્ષત્રિયરૂઢિરથી ભર્યા. પછી બ્રહ્માવર્ત તીર્થ થયું. દ્વાપર ઉતરી કલિ એસતાં મહારથી પાંડવકૌરવોએ કુરુક્ષેત્ર

જેદ્યું ને મહાકવિ વ્યાસે મહાભારત રચ્યું. કૃષ્ણચન્દ્રે કુરુક્ષેત્રમાં પાંચજન્ય ગળબ્યો ને કુરુરણસંગ્રામ ખેલાયો એ દ્વાપર ને કલિનેા સન્ધિકાળ. હિન્દુપતના આથમતા સૂર્ય સમાવીરમૂર્તિ પૃથ્વિરાજ પાણીપત રમે, અને સરસ્વતીના લાડીલા ચન્દ ગિરદાઇ પૃથુરાજ રાસો ગાય. પીથલની હથ્થકમાન પાણીપતમાં પલટી ત્હારે જગત્સંસ્કૃતિઓનો મુગટમણિ, બાર સહસ્રાગ્રિદ્યોના આયુષ્ય વન્તો હિન્દુયુગ આથમતો હતો.

માનવઇતિહાસની મહાસન્ધ્યાઓની કાળકથા તે મહાકાવ્ય. કાળકુંકુભિના પડધા સમું મહાકાવ્ય અધાર યુગધોષણ્યાઓએ ગાળે છે; પરબ્રહ્મના ભેરીનાદ સમું મહાકાવ્ય ત્રિકાળગાજન્તા બવ્ય પડબન્દવા પાડે છે.

સ્થિતપ્રજ મહાકવિની મનીષા વર્ષો પથત અક્ષરાવલિઓમાં ઢોળાય ને ઢગસે વળે ને પર્વતદેહ બન્ધાય એ મહાકાવ્ય અક્ષરદેહ તે મહાકાવ્ય.

મહાકાવ્ય માત્ર શિખર નથી. વિન્ધ્યાચળ કે હિમાચળ સમું મહાકાવ્ય ગગનમંડળમાં કાંગરા કોરતી ગિરિમાળા છે.

૩, જગતનાં વિરાટકાવ્યો ને મહાકાવ્યો

ગ્રીક મહાપ્રગ્નનું ધલિયડ, ખસ્લામયુગનું શાહનામું, અને આપણું રામાયણ, મહાભારત ને ભાગવત માનવધર્તિહાસે નેધાયેલાં જગતનાં પંચ વિરાટકાવ્યો છે. એમણે સંસ્કૃતિએને સરજી, ગાઈ, ને અમર કીધી. એમના કાવ્યરસના મહામેધોએ મહાન માનવકલ્યાણો સાધ્યાં. વિરાટકાવ્ય તો કેક સહસ્રાબ્દિએ સહસ્રાબ્દિએ જગતને કચ્છારેક સાંપડે. પાસીફિક આટલાન્ટિક ને હિન્દી મહાસાગર, તથા ઉત્તર ધ્રુવસાગર ને દક્ષિણ ધ્રુવસાગર સમેવડા એ છે પંચ અક્ષરમહાસાગરો. સૈકાઓ એમનો તાગ લેવાને મથ્યા, પણ એ અગાધ જ રહ્યા. અને તહેમાંય તે મહાભારત એટલે તો મહદાકાશઃ એમાં બીજાં બધાં આકાશો સમાય. ૬૦૦૦૦ બએતોનું શાહનામું, ૨૪૦૦૦ શ્લોકોનું રામાયણ, ૧૮૦૦૦ શ્લોકોનું ભાગવત, અને ૨૪ કાંડોનું ધલિયડઃ એ ચારે વિરાટકાવ્યો સવાલક્ષપૂર શ્લોકાવલિના મહાભારતના કાવ્યગગનમાં સમાઈ રહે. વિશાળમાં વિશાળ, કાળનવનીતના મહાનિધિ સમું, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ને શાન્તિ-પર્વ સમાં જેનાં અંગો છે એવું, મહાભારત સમેવડું બીજું વિરાટકાવ્ય માનવધર્તિહાસે કે પૃથ્વીના અન્ય કે ભાષાખંડે હજી પ્રગટ્યું નથી. અસંખ્ય કાવ્યસમુદ્રો જેમાં ઠલવાય છે, અને જેનાં કાવ્યમૃત પી પીને કાલિદાસ સમા અમર થયા છે, એવો મહાભારત એટલે કાવ્યમહેરામણ. આ કુરુક્ષેત્રનું મહાકાવ્ય તો એ વિરાટકાવ્યની માત્ર ગુણપૂજા છે.

અને ગિર્વાણુગિરના કાવ્યભંડાર કાલિદાસનાં કુમાર ને રઘુવંશ, માધનું શિશુપાલવધ, ભારવીનું કિરાતાજીનીય, અને શ્રી હર્ષનું નૈષધકાવ્ય એ પંચ કાવ્યમાલાને સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યોએ ભારતનાં પંચ મહાકાવ્યો ભાખેલાં છે. એ કોટિનું પણ આ કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્ય નથી. આ કાવ્યલેખકનાં કંઈક એ કોટિનાં મહાકાવ્ય તે તો એનું વિશ્વપ્રજ્ઞો ચર્યતું સંહિતાશૈલીનું નાટક વિશ્વગીતા, અને સુભગ શિવ મંગલના નાટક સમું આવ્યનાટક હિન્દુકુમાર.

વળી મિહટનનું સ્વર્ગપતન અને ચન્દ ગિરદાહનો પૃથુરાજરાસો એવા Epicના અર્થમાં પણ મહાકાવ્ય શબ્દ આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. કુરુક્ષેત્રનું આ મહાર્ મહાકાવ્ય એ Epic કોટિનું મહાકાવ્ય છે, વીર રસની વીરગાથા છે.

પાઠક ! આ વિરાટકાવ્ય નથી; મહાકાવ્ય છે—વીરગાથા છે; યુગપલટાની પરાક્રમકથા છે.

૪, મહાકાવ્યની મહારી ભાવના

મહાકાવ્ય લખવાની મહારી ભાવના ૧૭ની વયથી-ગયા શતકમાં ઈ. સ. ૧૮૯૪ થી જન્મેલી કાવ્યભાવના છે. કવિતા પ્રવેશ કરાવી દલપતે પુત્રને નિજ કાવ્યવારસો સમર્પ્યો હતો. પછી કાવ્યકૌસ્તુભે હીરા પરખાવ્યા. '૯૨માં પ્રવીણસાગરના પ્રખ્યાત ધૂંટયા હતા. '૯૩માં કાદમ્બરીભાષાન્તર સરસ્વતીચંદ્ર સ્નેહમુદ્રા કુસુમમાળા અભેદોર્મિ ઉત્તરરામભાષાન્તર વાંચ્યાં હતાં. પછી '૯૪ના માર્ચમાં મુંબઈમાં નર્મકવિતા વાંચી, ને કાલકાદેવીના વાંકમાં ઝવેરખાગના દ્વારમેડે નર્મદકુટુંબનાં દર્શન ગયો. ત્યારે નર્મદના પ્રેમશૌર્યના મન્ત્રોચ્ચાર ઉપરથી પ્રેમભક્તિનું કાવ્યોપનામ લીધું; ત્યારે મહાકાવ્ય લખવાનો મનોરથ જાગ્યો; ત્યારે મહાકાવ્યને યોગ્ય મહાજન્મની શોધે ચહડ્યો. એ માર્ચમાં ૧૭મું ઉતરી ૧૮મું વર્ષ બેસતું હતું. બેત્રણ મહાકાવ્યો નર્મદે લખવાં આદરેલાં, પણ આદરમાં જ અધૂરાં રહેલાં દીઠાં હતાં. નર્મદે પણ મહાકાવ્યને માટે મહાજન્મનું સજનશોધન માંડ્યું હતું ને અખતરાઓ કીધા હતા. દલપતપુત્રનું એ નર્મદજ્ઞણ.

કવિતાદીક્ષા પિતા દલપતે દીધી; મહાકાવ્યની ભાવના કાકા નર્મદે દીધી. ઇતિહાસ અખંડ વરુણે વહે છે.

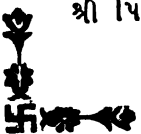

૫, મહાછન્દની શોધમાં

મહાછન્દની શોધમાં ચ્હડયા પછી કુદરતખોજન્તા રસાયન શાસ્ત્રીની પેઠે આ કાવ્યકલાશાસ્ત્રીએ પ્રયોગપરંપરા શરૂ કરીધી. દલપતના મનહર ને સવૈયા, નર્મદનો રાણા છન્દ અજમાવી જોયા; સન્તોષ ન થયો. સ્નેહમુદ્રાની પેઠે અંત્યાલુપ્રાસવિહોણા ઉપગતિ વૃત્તમાં એક અડધેરેક કાંડ લખીને જ પડતો મૂક્યો. નૈમીષારણ્યની ઋષિમંડળીની મહાવાર્તાના થોડાક અનુષ્ટુપો આદર્યા ત્હાં જ અધૂરા રહ્યા. વિધવિધની પ્રયોગદશામાં એમ ચારેક વર્ષો વીત્યાં, ને ૧૮૯૮નો ફાલ્ગુન માસ બેડો. પૃથ્વીને મેઘાડમ્બરના ભારરંધણે ઘેરી વળે એવા એવે અણુઉથાપાતા વિધિયોગના ભવભાર હેયારંધણે ઘેરી વળ્યા, વિધિનિર્માણના વજ્રકોટ રહામે આયુષ્ય અફળાયું, અને આતમઆલમાં એતનદયાણુ કારમું ગમમું. પછી એ ફાલ્ગુણી દશમી કે એકાદશમી ચન્દ્રઉજળી વસન્તતિથિએ, દલપતઅવસાનતિથિ પૂર્વે કંઈક ત્રણેક અઢવાડિયે, સ્વાતિની મેઘધારાઓ વરસે, કે ઉછળતો પાતાળકૂવો ફૂટે, કે સ્વયંભૂ કો નવન્યોતિર્લિંગ પ્રગટે એમ, સહસ્રા સ્વયંભૂ અણુચિન્તવી, પ્રેરણાની કૂવારાધારા સમી, ડોલન શૈલી પ્રગટી નીકળી; જાણે કાવ્યકલાની ફેરમતી ફૂલઝરણી.

એકવીસ વર્ષના એક ગુજરાતી જીવાનડાએ ૨૨૦૦ વર્ષના શ્રી પિંગળાચાર્યના ચક્રવર્તીત્વની રહામે બળવો કરીધો.

ત્યારે હું બી. એ. ના પ્રથમ વર્ષમાં ભણતો હતો. સંસ્કૃત લેશે આવડતું નહિ, અને ઇંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યનો અભ્યાસ આદિકાળનો અલ્પ હતો. વ્યાસવાદ્મીકિ નામો હતા. શેક્ષપીયર ને શેલી સાંભળ્યા હતા, દીઠા ન હતા. તો જગત સાહિત્યનો કાવ્યાભ્યાસ તો ક્યાંથી જ હોય ? મિલ્ટનની ને ટેનીસનની ઇંગ્રેજી Blank Verse ભણી વાંચી વિચારી હતી, અને એવું કંઈક ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યે શોધવાસુજવાનો મનોરથ હતો. પણ ઇતિહાસ કહે છે ને કે 'નવી દુનિયા'નો મહાશોધક કોલમ્બસ ટાપૂઓનાં દર્શન કરીને ચૂરોપે પાછો ફર્યો હતો, અમેરિકા ખંડના ભૂમિભાગે પાયે એણે પાડ્યો નથી. મહારે પણ કંઈક એવું થયું. ઇંગ્રેજી બ્લેન્ક વર્સનો ગુર્જરાવતાર શોધવા જતાં ડોલન શૈલી સાંપડી. 'હટની વસન્તમાં ઇન્દુકુમારનું મહાકાવ્ય આરંભાયું', ને વર્ષોમાં વસન્તોત્સવ રચાયો ને છપાયો. એમ ઇન્દુકુમારના આરંભકાળે ૨૨૦૦ વર્ષથી હનુમાનચલિતી પિંગળાચાર્યથી પર ડોલન શૈલી ગુર્જરકાવ્યદેશે જન્મી.

સહુ શાસ્ત્રવિદોને બહુધા દર્શન પહેલું થાય છે, જ્ઞાન પછી થાય છે. પ્રથમ સિદ્ધાન્તદર્શન ને પછી પૃથક્કરણ કે વર્ગીકરણ કે સમગ્રીકરણ-ભુક્તિવ્યાપાર ને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન. મહારે એવું થયું હતું. મહાહનુનાં દર્શન પહેલાં થયાં હતાં, મહાહનુનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પછીથી થયું.

તે પછી બેત્રણ વર્ષે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનાં દર્શન થયાં. પ્રથમ દર્શને જ વિરાટદર્શનનો અધ્યાય વાંચ્યો, મંદીના પિંગ-

ળપર આર્ષ છન્દો આશ્ચર્યભાવે દીઠા. પછી ગીતાભાષાન્તર કરતાં ભાષ્યવિવરણોમાંની ઉપનિષદ્મંત્રાવલિઓ વાંચી ને ચયું કે પિંગલપરનાં કાવ્યાકાશોમાં હું એકલપ્રવાસી નથી, ગીતા ઉપનિષદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિવરોનો મ્હારે સમર્થ સંગાથ છે.

પછી એમેરિકાની સ્વાતન્ત્ર્યઘોષણા સમા કવિવર વોલ્ટ વ્હીટમેનનાં Grass Leaves વાંચ્યા, ને એડવર્ડ કારપેન્ટરની Towards Democracy ને દીઠી. ને જાણ્યું કે એ શૈલીને ઇંગ્રેજીમાં નિર્બન્ધ ચરણાવલિ—Free Verse કહે છે.

પછી ‘જગત્કાદમ્બરીઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન’ નિર્ધારવાને અવસરે ફ્રેંચ સાહિત્યવિકાસના ઇતિહાસો વાંચ્યા, ત્હાંની Romantic School વિશે જાણ્યું, ને ફ્રેંચ પિંગળપર Vers Libre ને દીઠી. ઓશિયન તો હજી આજે ચે વણવાંચેલો છે.

દરમિયાન ૧૯૦૬માં છન્દુકુમારનો પહેલો અંક છપાયો, અને ડોલન શૈલીની મ્હારી સિદ્ધાન્તસૂત્રાવલિ એ ગ્રન્થના આમુખસ્થાને છપાઈ.

અને એક પ્રભાતે ભાઈ શ્રી કરીમ મહમ્મદ માસ્તરના કલ્પમાલાખમાં વાંચ્યું કે અરબી ભાષામાંના મૂળ કુરાનનો મહામન્થ ન્હાનલથાચી ડોલન શૈલીમાં લખાયેલો છે.

અને પછી મુંબઈ પ્રાર્થનાસમાજના અન્યભંડારમાંથી એક અન્ય હાથે રહડયો, ને તે હતો ત્યથરના પુરોગામી, ૧૩મી સદીના મઠવાસી ખ્રીસ્તી સાધુ કેમ્પીસના થોમસરચેલા Imitations of Christ—ખ્રીસ્તઅનુસરણ નામના લેટિન અન્યને। મૂળને અનુસરતો ઇંગ્રેજ Rhythmic—ડોલન શૈલીનો ભાષાન્તર-અન્ય. એ અન્યનાં ગદ્યભાષાન્તર સુલભ છે, ડોલન શૈલીમાંનું ભાષાન્તર સુલભ નથી. ત્ય્હારે જાણ્યું કે લેટિનમાં Rhythmic શૈલી ૧૩મા સૈકામાં લખાયેલી છે.

અને છેલ્લે છેલ્લે બાઈબલની Higher Criticismમાં વાંચ્યું કે હિબ્રુ ભાષામાં પિંગળશાસ્ત્રની છન્દનિયમાવલિ નથી, ને મૂળ હિબ્રુ બાઈબલ Parallalism—પેરેલેલીઝમ શૈલીમાં, સમાન્તર કે સમતુલા શૈલીમાં, લખાયેલું છે.

ગીતા ઉપનિષદ સંહિતામાંના પિંગળપર છન્દો આર્ષ છન્દો કહેવાય છે; ઇંગ્રેજ અમેરિકન પિંગળપર શૈલીને Free Verse કહે છે; ફ્રેંચ પિંગળપર શૈલીને Vers Libre કહે છે; કુરાને ચરીફમાંની Rhythmic કડીઓ આપાતો બોલાય છે; બાઈબલમાંની સમતુલાશૈલીના ખડો Verse ગણાય છે; ગુજરાતીમાં આપણે એને ડોલન શૈલી કહીએ છીએ. ડોલનશૈલી જન્મ્યા પછીના પાંચેક સદીનાં આવાં અધ્યયન મનને જાણ્યું કે સંસ્કૃતમાં ઇંગ્રેજમાં ફ્રેંચમાં લેટિનમાં અરબીમાં

હીજુર્મા-જગતસાહિત્યના અનેક કાવ્યખંડોમાં Rhythmic ડાલનશૈલી સૈકાઓથી પ્રચલિત છે.

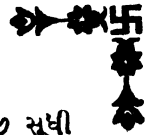
આ તો વળી પાછી પેલા વાળી વાત થઈ. અમેરિકા ખંડ : યુરોપઅગ્રયો હતો; પણ એલાસ્કાની રહામી પારે, બહેરીનની સામુદ્રધુનીના પશ્ચિમકાંઠે વસતા એશિયાવાસીઓને તો સૈકાઓથી જાણીતો હતો.

વસન્તોત્સવ છપાયા પછી ગુજરાતી સાક્ષરમંડળમાં ડાલન શૈલી રહામે વિરોધ જાગ્યો, તેમ તહેને અનુસરનારાંઓ પણ નીકળ્યાં. ડાલન શૈલીમાં લાંબાં કાવ્યો લખાયાં, એક યુવતિએ તો ઇન્દુકુમાર સમું એક નાટક લખ્યુંછપાવ્યું. ડાલનશૈલી દેશ વિખ્યાત થયા પછી વીશેક વર્ષે ૧૯૧૯-૨૦માં એક કવિઅનુએ એનું નકારાત્મક સ્વરૂપ ઓળખ્યું, ને ડાલનશૈલીનું નકારાત્મક નામ પાડ્યું અપઘાગઘઃ સાયું, પણ નકારાત્મક ડાલનશૈલી પદ નથી, ગદ્ય નથી. કબીરજી કહે છે તેમ

હે-નાંહીકે બીચમે' જે કહ્યું હય સો હય.

તે પછી એક હાયકે-૧૯૨૮માં એક ગ્રોફેસરે ઇંગ્રેજ Blank Verse સમી ડાલનશૈલીની સફળતા નિરખી, અને જનતાને કહ્યું કે

‘પદ્ય નથી; પણ અંગ્રેજીમાંના બ્લેન્ક વર્સ જેવા પદ્યની લગભગ બધી જુઓહકતા, બધી જ હલન ચલન ને વલણની

શક્તિઓ કવિનું અપઘાગદ્ય પ્રત્યક્ષ કરાવે છે એ હજી સુધી પૂરેપૂરું ન સ્હમજવામાં ગુજરાતના વિવેચનની અપૂર્ણતા છે.’

અને તે પછી યે એક દાયકે, ૧૯૪૦માં ગુજરાતના વિતંડાવાદોથી પર એક વાસ્તવવાદી સંસ્કૃતના પ્રોફેસરે કહ્યું હતું કે ‘જ્યારે જ્યારે આ મહાકાવ્યમાં પર્વણીની ભરતી ચડે છે, ત્યારે ત્યારે ડોલન શૈલીમાં અનુષ્ટુપના ભણકારા સંભળાય છે.’

દાયકે દાયકે ડોલન શૈલીને યે એમ ભરતી ચડી છે.

ચાર દાયકાનો મ્હારો અનુભવ કહે છે કે ડોલન શૈલીના વિરોધીઓ ને પ્રસંશકો વિરોધ કે પ્રસંશા અધૂરા અભ્યાસે માંડી બેસે છે. ૧૯૦૯ માં ઇન્દુકુમારમાં છપાયેલી ૩૦ વર્ષજૂની ડોલન શૈલીની મ્હારી સૂત્રાવલિમાં Positive ને Negative બન્ને પ્રકારનાં શૈલીસૂત્રો છે: કવિતાને ગેયતાની અનાવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે, તેમ જ ડોલન શૈલીના ચરણવિભાગનો Syntexual principle—વાક્યવિન્યાસાનુસારી સિદ્ધાન્ત એ ઉપોદ્ધાતમાં સ્થાપેલો છે. કાણે કાણે એ બન્નેયને પ્રીછ્યા-પારખ્યા? ને પછી વિરોધ્યાં કે પ્રસંશ્યાં? અધૂરાં અધ્યયનનાં વિરોધ કે પ્રસંશાનાં મૂલ કેટલાંક વાર?

ખરું; ડોલન શૈલી અધૂરી છે. અને એ અધૂરપમાં એની મધુરપ છે, હ્રદયના ને કાવ્યહ્રદયના ખંડખંડમાં વિચરતી એની

મુલાયમતા છે. એથી અધિકે લાવવાહી મહાછન્દ શોધાશે ત્હારે ડોલન શૈલી હારશે.

ગુજરાતખોળે ડોલન શૈલી જન્મ્યે આજ ૪૨ વર્ષનાં વ્હાણાં વાઈ ગયાં છે. કાળની પાંખ વિજળવેગી છે, આંખ મીચી ઉઘાડિયે ત્હાં વર્ષોનાં વ્હાણાં વીતે છે. પાંચ દાયકાથી ડોલન શૈલી ગુજર્કવિતાનું મહાઅંગ થઈ રહી છે. આજે ડોલન શૈલી વિરોધ કે પ્રસંશાથી પર છે. આપણા કાવ્યદેશની એ પિંગળપર સ્વતન્ત્રતા સરસ્વતી ને સ્વતન્ત્રતા જેટલી ચિરંજીવ છે.

શેક્ષપીયર પછી બ્લેન્ક વર્સનો સ્વામી મિલ્ટન ફેટલે વર્ષે જાગ્યો હતો ? ને મિલ્ટન પછી મિલ્ટન સમોવડિયો ખીળે કિયો ?

આમ ઈન્દુકુમારના આદરઅવસરે, ૧૮૯૮ ની વસન્તમાં, મહને મહારો મહાછન્દ જડયો; અને એ જ સાલની વર્ષામાં વસન્તોત્સવ રમીછપાવીને ગુજરાતને તે સમર્પ્યો. વસન્તોત્સવના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ત્હારે મુદ્રામન્ત્ર છપાયો હતો કે

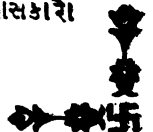
આકાશના ઉમ્મર ઓળંગી
કંઈ અવનવું તેજ ઉતરવું.

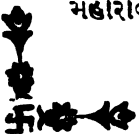
૬, મહાકાવ્યનું વસ્તુનિર્માણ

મહાકાવ્યને કાળે મહાજન્મ તે। યથાશક્તિમતિ સાંપડ્યો।
પણ ભવ્ય, પરાક્રમશાળી, માનવધર્તિહાસપ્રશસ્ત, મહાકાવ્યના
વસ્તુની મહાવાર્તાની વર્ણી એથી યે કપરી નીવડી. મહાકાવ્યનું
વસ્તુ યે મહાકાવ્ય હોય. મહાજન્મ જોધતાં ચાર વર્ષ લાગ્યાં; મહા-
કાવ્યના વસ્તુનિર્માણે ૩૨ વર્ષ લીધાં. ભારતવર્ષમાં આર્યયુગના ઉદય-
કાળની, આશરે ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦૦-૭૦૦૦ વર્ષ ઉપરની મહા-
વાર્તા, એરિયા-આર્યભૂમિને આંગણે ઈરાનવાસી આર્યજનુઓથી
છૂટા પડી, એ જનુવરોનાં આશિષભાવ લેઈ, સપ્તસિન્ધુના પ્રદે-
શમાં ભારતવાસી આર્ય મહાપ્રજાએ પ્રથમ પગલાં કીધાં એ
યુગકથાનાં એક વેળા આકર્ષણ આવતાં; તે બીજી વેળા આર્ય-
યુગના અસ્તકાળની ઇતિહાસકથા, પરાક્રમપુરુષ પૃથ્વિરાજ
ચોહાણની વીર શૃંગાર કરુણ રસો જલકાતી હિન્દુપતની પૂર્ણાહુ-
તિની અઘોર કાળવાર્તાનાં કાવ્યામન્ત્રણ આવતાં. ચન્દ્રાસને।
થોડોક મૂળભાગ ને આખું ગદ્યભાષાન્તર ત્હારે હિન્દીમાં અવ-
લોક્યાં ને સ્હમજાય એટલું સમજ્યો. પરદુઃખભંજન શકવર્તી
વિક્રમાદિત્યનો યશસ્વજી પરાક્રમયુગ-કાલિદાસને। કવિતાયુગ,
ભર્તૃહરીગોપીચન્દનો, વૈરાગ્યયુગ, રાજમાતા મેનાવતી ને રાજરાણી
પિંગળાનો યુગ, ઉજ્જયિનીનો મધ્યાહ્નયુગ, પરચકના પરાભવ
યુગનાં આકર્ષણ પણ કંઈકે કાળ જળવત્તર હતાં. ઇશ્વ પ્રીસ્તના
જીવનવૃત્તાન્તમાં ૧૨ થી ૩૦ વર્ષની વયને પ્રીસ્તી ઇતિહાસકારો

પયધમ્બરનો મૌનકાળ કહેછે. એ અઢાર વર્ષનાં અઢાર પર્વ પાડી, એરિયા (આર્થભૂમિ), કમ્બોજ (કન્દહાર), તક્ષશિલા, કાશ્મીર, કૈલાસ, માનસરોવર, સિન્ધુ ગંગા જમના બ્રહ્મપુત્રાનાં જન્મતીર્થો ને દેહાસાના ઔદ્ધ મઠોની ધર્મયાત્રાનું, પૃથ્વીના પરમ સૃષ્ટિસૌન્દર્યભરપૂર, યાત્રાકાવ્ય રચી એશિયાના જોગન્દર એ પરમ નૈઋતિક બ્રહ્મચારીના મૌનકાળને બોલતો કરવાના કોડ ધડીક થયા હતા, અને એને અંગે બાઇબલનો કંઈક અભ્યાસ કીધો હતો. લખાયું હોત તો રામાયણમહાભારતકોટિનું એ મહાકાવ્ય ન થાત, શ્રીમદ્ ભાગવતકોટિનું થાત. છુદ્ધ ભગવાન, Light of Asia, ને અશ્વઘોષ દષ્ટિબહાર ન હતાં. ધર્મપદ ને અશ્વઘોષનાં ઇંગ્રેજી લાપાન્તરો જોયાં હતાં. એવામાં મહારાજ આયુષ્યકાળમાં રામાયણ ને મહાભારત પૃથ્વીપગથારે જાણે ફરી બોલાયાં. ૨૦ મી સદીના બ્રહ્મમુહૂર્તમાં જ ચાર સદીઓથી જગત જીતવાને રહડેલાં યૂરોપી કાળપૂરને અવરોધતાં ને પાછાં વાળતાં મુકડન પોર્ટ આર્થર ને સુશીમાના મહાસંગ્રામો જાપાન જીત્યું, અને ચારેક સદીઓની રહડી ભરતી ભાગી પડી. પછી ૨૦મી સદીનું રહવાર પડતાં તો માનવઇતિહાસઅદ્વિતીય યૂરોપી જાદવા-સ્થળી બેલાઈ. અશોકયુગ, હર્ષયુગ, મુગલયુગના અભ્યાસ થયા, અને યુગયુગનાં પર્વ સર્મા થોડાંક નાટકો લખાયાં. મહાકાવ્યના વસ્તુશોધનને અંગે Orion-મૃગશીર્ષથી પાંડોને શિવાજી મહારાજ અને મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી પર્યન્તના યુગયુગા-

ન્તરેના પ્રધાન ઇતિહાસપર્વો ને ઇતિહાસગ્રન્થો વંચાયા-
વિચારાયા. Decisive Battles of the World અને
Decisive Battles of India વિચારાયાં ન હતી. વ્યૂહ-
રચનાના ને વ્યૂહખેલનાના પાઠ એ ગ્રન્થોએ પઢાવ્યા. મહારાષ્ટ્ર
કેસરી શિવાજી મહારાજના પ્રતાપગઠના હૃદયની વ્યૂહરચના
નકશાએ સાથે સાંગોપાંગ મરાઠીમાંથી ભણાઈ હતી. એવી એવી
મહારી હતી અનેકદેશીય કાળપ્રહની પ્રહોપાસના.

માનવવંશની મહાગાથાની ઇતિહાસમીમાંસાના
પરિશીલનને પરિણામે મહારા સાહિત્યમાનસમાં ઇતિહાસનાં તેજ
ઉતર્યાં અને કેટલાંયેક ઐતિહાસિક મહાસત્યોનાં કાળનવનીત
લાઘ્યાં. મહારી વ્યાખ્યાનમાળાના નિરનિરાળા મણુકાઓમાં
માનવકથાનાં એ મહાસત્યો પછી ઉચ્ચારાયેલાં છે.

ક, બારેક સહઆગ્નિઓનાં આયુષ્યવન્તી આર્યસંસ્કૃતિ
જગત્સંસ્કૃતિઓમાં પરમ દીર્ઘાયુષી અને પરમ વિશ્વકલ્યાણુક
સંસ્કૃતિ છે.

ખ, આર્યવંશ આજે પૃથ્વીપથરાયેલો છે.

ગ, સિકન્દરથી નેપોલિયન ને બોનપાર્ટ સુધી, દારા
જંગીસ ને તૈમૂરઃ એશિયા ને યુરોપના જગત્પ્રતિહાસનું કેન્દ્ર
ભારતવર્ષ છે. 'પૂર્વપશ્ચિમનાં પહાંની દાંડી ભારત છે.' (ઈન્દુ-
કુમાર, અંક ૧લો, ૧૯૦૯.)

ધ, આર્યસંસ્કૃતિનાં તેજપડછાયાઓ દેશદેશાન્તરમાં છે, પણ એનું મૂળભૂત આર્યસ્વરૂપ, હવેલીના ખડેર સમુદાય, આજે આર્યાવર્તમાં છે.

છ, માનવંધર્મતિહાસનો ભીષણમાં ભીષણ શબ્દ છે કુરુક્ષેત્ર. પાંચપાંચ વાર ૧/૬ માનવવંશનું ભાગ્ય કુરુક્ષેત્રે ધડયું છે. કુરુક્ષેત્રે ઇતિહાસો ધડ્યા છે ને યુગપલટાઓ સરળ્યા છે એટલેટલા ઇતિહાસો ને યુગપલટાઓ પૃથ્વીપડના કોઈ અન્ય રણક્ષેત્રે ધડ્યાસરળ્યા નથી.

એ સૂત્રપંચકે પછા આખરી નિર્ધાર નિર્ધાર્યો. પાંડવકૌરવની મહાકથા નવયુગના નવઅવતારે કહેવી, અને એ મહાકાવ્ય-વીરગાથાનું નામ યુગયુગવિખ્યાત છે એ જ કુરુક્ષેત્ર રાખવું એવો સારસ્વત સંકલ્પ થયો.

પછીની શારદાસિદ્ધિ તે આ કુરુક્ષેત્રનું મહાકાવ્ય.

આ વિરાટકાવ્ય નથી, મહાકાવ્ય-વીરગાથા છે; આ મહાસાગર નથી, સમુદ્ર છે; આ આકાશ નથી, મેઘ છે-પણ પવંતપંખાળા પુષ્કરાવર્તકના મેઘ હોય તો ધન્યભાગ્ય.

સૌનીચે જગતયાત્રા ધરઆગણેથી આરંભાય છે.

૭, આ કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યનો આરંભયોગ

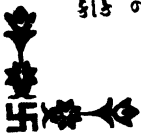
એમ કરતાં કરતાં દાયકાઓ વીત્યા. અને પછી ૧૯૨૬ ના ભાદ્રપદમાં મુંબઈના વૈષ્ણવી મહોટા મંદિરમાં ક્યારામજ્યનિતો ઉત્સવ ઉજવાયો, અને મહને ત્યાં ન્હોતર્યો. એ જ્યનિતસમારંભમાં એક ઇતિહાસખોલ કચ્છો કે વલ્લભસપ્રદાયીઓ બાલકૃષ્ણના ઉપાસકો છે એટલે ગોકુળવૃન્દાવનના બાલકૃષ્ણને પ્રીછેપૂજે છે, હસ્તિનાપુરકુરુક્ષેત્રના કૃષ્ણચન્દ્રને એટલું પ્રીછતાપૂજતા નથી; ભાગવતમાંના શ્રી કૃષ્ણને નખશિખ ઓળખે છે, મહાભારતમાંના શ્રી કૃષ્ણને ઓછું પિછાને છે; શરતપૂર્ણિમાંના બસીખોલ સાંભળ્યો છે, કુરુમંડળમાંના શંખનાદ એટલો સાંભળ્યોઝીલ્યો નથી. સમસ્ત કૃષ્ણજીવન એટલે પૂર્વકૃષ્ણ ને ઉત્તરકૃષ્ણનો સારસમન્વય. એ મહારો વ્યાખ્યાનખોલ પછી મહારે હૈયે પણ વાગ્યો; અને સતત એક પ્રશ્નટંકાર હૈયામાં અખંડ ગાળ્યાં કરતો કે ગુર્જરદેશે પચ્ચીશેકની વયે પધાર્યા પછીના એકસોએક વર્ષના આયુષ્યયુગમાં ગુર્જરાતને સાગરકાંઠે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનો આત્મવિકાસ શો થયો? વાંચતાં ને લખતાં, મુંબઈમાંનાં સાગરતીરે ને ટેકરીશિખરે, સાગરદર્શનસોહામણા ઝલતા બગીચામાં, એ જ ઇતિહાસપ્રશ્ન આવી આવી આંખમાં ઐથડાતો; કુંગરને જળને તેજને આભને એ જ પ્રશ્ન પૂછાતો. પછી '૨૬ ના શ્રાદ્ધપક્ષની એક સન્ધ્યા હતી; ચોપાટીના કુંગરછેડે વિશાળો સાગરપગથાર નિહાળતો ખેડો હતો; મસ્તકકુંભમાં એનો એ જ પ્રશ્નટંકાર ટકોરા મારતો

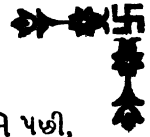

હતો; કાળલહરીઓ સમી સન્મુખે સાગરલહરીઓ ઝીણી પગલીએ લહરતી હતી: ત્યાં કાળનો ઉત્તર જડ્યો ને પ્રેરણા પલકાર સમો ઇતિહાસનો કાયડો ઉકલ્યો. આઘેઆઘેના ઉડા સાગરતલમાંથી જાણે તરી આવતો હોય એવો જોયતો ઉત્તર એ હતો કે ગુજરાતના સાગરતીરે વસીને શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર સરોવર મટી સાગર થયા. આયુષ્યઅવધિમાં એક સદીભર સાગરવાસ કરીને, સાગરધોષણાના પ્રેરણામન્ત્રો ઝીલી ઝીલીને, ‘કૃષ્ણચન્દ્ર સુન્દર મટી લવ્ય’ થયા, ‘શ્રી ગોકુળેશમાંથી કુરુક્ષેત્રવિધાતા’ થયા. અને ‘એ સુન્દર અને લવ્ય ઉભય સ્વરૂપો રસો વૈ સઃના જ નિરનિરાળા અવતાર છે.’ પછી તરત આસો માસની નવરાત્રિનાં શરદઅજવાળિયાઓમાં આ કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યનો આરંભ થયો, પ્રથમ કાંડ લખાયો, ભરૂચની સાહિત્યસભાના શરદુત્સવમાં વંચાયો, ને ‘ગુજરાતી’ના દીપોત્સવી અંકમાં છપાયો.

૧૮૯૪ની વસન્તમાં જન્મેલા મહાકાવ્યના મનોરથે ૩૨ વર્ષ સૂધી ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને-વાગોળાઈ વાગોળાઈને ૧૯૨૬ ની શરદમાં મૂર્ત સ્વરૂપ ધાર્યું. ૩૨ વર્ષનું એ મહામનોમન્યન.

એ પછી છએક માસે ૧૯૨૭ના એપ્રિલમાં, શકવર્તી શાલો-વાહનની ચૈત્રી પકવાની ઇતિહાસયશસ્વી તિથિએ, મહારા સુવર્ણ મહોત્સવના શારદપ્રસંગે, મુંબઈનગરીની ગુર્જરજનતાને પણ કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યના એ જ પ્રથમ કાંડની ઉદ્ધોપણા કીધી હતી. કોક જ ત્યારે રહમન્યું ભાસતું કે ગુર્જર કાવ્યખડે મહાકાવ્યનો

જન્મ થઇ ચૂક્યો છે. જાહેરમાં ને ખાનગીમાં, ત્હારે અને પછી, મહને સાહિત્યસૂચન થતાં કે 'કવિ હવે ગુજરાતને એક મહા-કાવ્ય આપો.' એ વિદ્વન્મિત્રોના સદ્ભાવને હું સન્માનતો, પણ એમની કાવ્યદૃષ્ટિના દૃષ્ટિસંક્રાંતને મનમાં મનમાં હસતો.

પછી 'રજના મે માસમાં માથેરાનશિખરે આ વીરગાથાનો છેલ્લો-૧૨મો મહાસુદર્શનનો કાંડ લખાવો, અને જૂલાર્ધમાં છપાવો. ત્હારે એકે એની લખ્યતા પ્રીછીપારખી ને '૨૮માં લખ્યુંછાપ્યું કે 'જુઓ, કવિ પિતૃલોકે યતાવે. એ યતાવવાની શક્તિ કવિઓના કવિઓની હોય.' 'જાણે કોઈ પુરાણા યુગનો ડિમેન્શિયનિસ કે સિસેરો બોલતો ન હોય! જાણે કુરુક્ષેત્રમાંથી પિતામહના સૂર સંભળાતા ન હોય!' 'નાનાલાલ કવિની કવિતાનો પણ આ યુગપલટો છે.' 'મિલ્ટન અને ડાન્ટે જેવામાં જ જોઈ શકાશે મહાસુદર્શનની નરી લખ્યતા.' અને છેલ્લે છેલ્લે એ હર્ષભંગીલાએ અતિશયોકિત ઉચ્ચારી કે 'મહાસુદર્શનનાં વિરાટદર્શન ભગવદ્ગીતાનાં વિરાટદર્શનને બૂલાવે એવાં છે.'

ગુજરાત છેક કાવ્યદૃષ્ટિસૂનું નથી. પણ જગતે વ્યાસ કાલિદાસો વિરલા તો નીલકંઠમહલીનાથો એથી થે વિરલા.

૮, માનવઘતિહાસનો પરમ ભીષણ શબ્દ

માનવઘતિહાસનો અઘોરમાં અઘોર શબ્દ કિયો ?

માનવઘતિહાસનો અઘોરમાં અઘોર શબ્દ છે કુરુક્ષેત્ર.

૨૩મી જાનેવારી ૧૯૨૭નો મુંબઈનગરીમાંનો મહારો વ્યાખ્યાનખોલ છે કે 'કુરુક્ષેત્ર સમું રણમયદાન જગતભરમાં જીજ્ઞું નથી. કુરુક્ષેત્ર એટલે ૧/૬ મનુષ્યજાતિનું પાંચપાંચ વેળાનું મસાણું.

'૩૩ કરોડ જનતાનું પાંચ પાંચ વાર ભાગ્યવિધાન અન્ય રણમયદાને પૃથ્વીપગથારમાં તો કીધું નથી.'

'કુરુક્ષેત્રનાં પલ્લામાં ભૂગોળના ભાર જોખાયા છે.'

ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર મહાકાળેશ્વરનો ખોલ છે. એ કાળખોલ સાંભળીને ટ્રોય થર્માપિલિ ને આરખેલાથી માંડીને વોટરલૂ ને મૂકડન, દ્રક્ષાદગર ને સૂરીમા, પોર્ટ આર્થર ને વરડૂન કાળગર્જના સમીપે સિંહગર્જના સમોવડાં ભાસે છે. જગતના અન્ય મહારણક્ષેત્રો ગંગા સિન્ધુ બ્રહ્મપુત્રનાં મહાપૂરો સમાં છે; કુરુક્ષેત્રની કાળહાકલ મહાશબ્દ સાગરઘોષણ સમોવડી છે.

'કુરુક્ષેત્રની ઉદ્ઘોષણ એ મહાકાળની ઉદ્ઘોષણ. ભારતના ભૂતકાળનો એ ભાગ્યોચ્ચાર.'

કુરુક્ષેત્ર એટલે કાળનો કારમો ખોલ.

૯, રચનાકાળનું વર્ષપખવાડિયું

સુવર્ણમહોત્સવ પૂર્વે એમ વચના પંચમા વર્ષમાં મહા કાવ્યનાં પગરણ મંડાણાં, અને એના પંદર ખડો લખતાં એટલાં વર્ષોનું પખવાડિયું વીત્યું. '૯૪માં મહાકાવ્યનો મનોરથ જાગ્યો; '૨૬માં મહાકાવ્યનો આરંભ થયો; '૪૦માં મહાકાવ્યના કાવ્ય યજ્ઞની પૂર્ણાદુતિ થઈ. શુદ્ધના પખવાડિયાની પેટે પ્રથમ કાંડની બીજ પહેલી ઉગી, અને નવમા કાંડની સહસ્રકિરણી પૂર્ણિમા છેલ્લી પ્રકાશી. કાંડકાંડની રચાસાલો ને છાપ્યાસાલોનો વર્ષાનુક્રમ આવો છે.

રચાયો	રચાસ્થાન	છપાયો	ચરણાવલિ
નવરાત્ર, ૧૯૨૬;			
પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો	મુંબઈ	દિવાળી, ૧૯૨૬	૪૩૩
મે, '૨૭;			
દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન	માથેરાન	જૂલાઈ '૨૭	૮૪૨
સપ્ટેમ્બર, '૨૭;			
અતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	અમદાવાદ	દિવાળી '૨૭	૬૭૦
મે, '૨૮;			
પંચમ કાંડ, પ્રતિષ્ઠાદ્વન્દ્વ	માથેરાન	દસરા, '૨૮	૬૭૩
નવેમ્બર, '૨૮;			
દ્વિતીય કાંડ, નિર્ધોષ	અમદાવાદ	જાનેવારી '૩૦	૮૯૫

અર્પણ અને પ્રસ્તાવના

રચાયો	રચ્યાસ્થાન	છપાયો	ચરણાવલિ
વસન્તપંચમી, '૨૯;			
સમન્તપંચક (Prologue)અમદાવાદ	}	ઓગસ્ટ	૧૯૪૦ ૩૨૮ ૩૩૪
મહાપ્રસ્થાન (Epilogue) અમદાવાદ			
નવેમ્બર '૨૯;			
દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો અમદાવાદ		દિવાળી, '૩૦	૯૪૯
ઓગસ્ટ, '૨૯;			
એકાદશ કાંડ, શરણ્યા અમદાવાદ		દિવાળી, '૨૯	૭૭૬
ફેબ્રુવારી, '૩૯;			
તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર	જુહૂકાંડે	ફેબ્રુવારી, '૪૦	૯૬૩
એપ્રિલ, '૩૯;			
સપ્તમ કાંડ, ચક્રવ્યૂહ	જુહૂકાંડે	માર્ચ, '૪૦	૮૨૭
મે, '૩૯;			
અષ્ટમ કાંડ, માયાવી સન્ધ્યા	જુહૂકાંડે	દિવાળી, '૩૯	૮૯૭
જાનેવારી, '૪૦;			
છઠ્ઠી કાંડ, આયુષ્યનાં દાન અમદાવાદ		જૂલાઈ, ૧૯૪૦	૯૫૬
ફેબ્રુવારી, '૪૦			
નવમો કાંડ, સહોદરનાં બાણ અમદાવાદ		ઓગસ્ટ, ૧૯૪૦	૧૦૫૬
ફેબ્રુવારી, '૪૦; પ્રસ્તાવના : અમદાવાદ	}	સપ્ટેમ્બર,	૧૦૪
ઉત્તર મે, '૪૦; અર્પણ અમદાવાદ			
૧૦૭૦૩ ચરણાવલિઓ			

આ વર્ષાવલિ વિચારતાં સહેજે જણાશે કે વસ્તુતઃ આ મહાકાવ્યના રચનાકાળની બે ઋતુઓ છે: પહેલી '૨૬ '૨૭ '૨૮

ને '૨૯ નાં ચાર વર્ષોની, ને બીજી '૩૯ ને '૪૦નાં બે વર્ષોની. '૩૦ થી '૩૮ નાં વચ્ચેનાં નવ વર્ષ પડ્યાં છે. વીરગાથાની ઘોષણા '૩૦ માં શમી તે પાછી જુહના જળધિજળઆરે અખંડ અને અવિશ્રાન્ત સાગરઘોષણાઓ સાંભળ્યે '૩૯માં પુનરુત્થાન પામી. જુહતારાના સાગરકંઠે નો કવિતાખીનના Epic ને Lyric ઉભય તારો ઝળુઝળી ઉઠ્યા હતા. અને વચગાળાનાં પડેલાં વર્ષો કંઈ મહારી સાહિત્યનિષ્પ્રવૃત્તિનાં ન હતાં, બલકે મહારા આયુષ્યની—અને કદાચ ગુજરાતના સાહિત્યઇતિહાસની—મહાપ્રવૃત્તિનો એ ઋતુકાળ હતો. ૫૦ થી ૬૦ નું મહાફં વનપર્વ એ તો સાચેસાચ મહારા સાહિત્યઆયુષ્યનો સુવર્ણકાળ ને મણિમંડિત કાળ છે; અને મુંબઈગુજરાતની ગુણનુરાગી ગુર્જર મહાપ્રજાએ સુવર્ણમહોત્સવ ને મણિમહોત્સવ ઉજવી ઉજવીને એ શારદઋતુને વધાવી છે. ગુજરાત ગુણ છે.

આ મહાકાવ્યની અગિયાર (૧૦૭૦૩) હજાર ચરણાવલિઓનાં લખ્યાંસ્થાન વિશે વર્ષાનુક્રમનું કોષ્ટક કહે છે કે કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્યનો આરંભ મુંબઈનગરીના સાગરકંઠે થયો હતો; બે કાંડો માથેરાનની શિખરઝાડીઓમાં પ્રગટ્યા હતા; ત્રણ કાંડો જુહના જળધિજળઆરે લખાયા હતા; અને અડધઝાઝેરી કાવ્યચરણાવલિઓ સાગરકંઠે વીણાએલી છે. તીર્થયાત્રાનો આરંભ ધરને પગથિયેથી થાય છે અને યાત્રાધામનું અન્તિમ નિર્માણ પણ ધરના ઉમરામાં જ સમાય છે; એમ પહેલો ને છેલ્લો કાંડ

પ્રથમ ઉદ્દભવ્યા છે. વ્યાસવાદ્મીકિ વનધટાઓમાં લખતા; હોમર ને શેલી સાગરતીરે લખતા; કાલિદાસશેક્ષપીયર મહાનગરીઓના માનવમહેરામણુ વચ્ચે લખતા. આ મહાકાવ્યને એ ત્રણે ય વિધના સ્થાનઅનુભવે છે: શિખરધટાઓના, સાગરતીરના, ને પાટનગરીઓના લાક્ષણિક માનવમહેરામણોના. આયુષ્યનાં વર્ષોનું એ પખવાડિયું તો જાણે હું માનસદેશે વ્યાસ ધર્મ પાર્થ દ્રોણ બીષ્મ કૃષ્ણના મહાનુભાવી સત્સંગમાં ગાળતો હતો.

અને એ મહાસત્સંગનું કૃપા તે આ મહાકાવ્ય.

૧૦, મહાભારત કચ્છારે ખેલાયું ?

ઐતિહાસિક મહત્વના પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે ખે કે મહાભારતનો રણસંગ્રામ ખેલાયો કચ્છારે ? અને મહાભારતનું વિરાટકાવ્ય રચાયું કચ્છારે ?

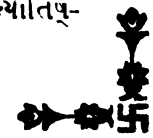
આ બંને ય પ્રશ્નો પરત્વે વિદ્વન્મંડળમાં હવે ઝાઝા મતભેદો રહ્યા નથી, પ્રધાનતઃ ઇતિહાસનિર્ણયો થઈ ચયા છે.

કાવ્યો અને કવિવરો કહે છે કે સમન્તપંચકના ધરાઓ ભરાયા તે ત્રેતા અને દ્વાપરના સન્ધિકાળે. ત્ષ્ઠારથી અભાવત્ તીર્થ થયું.

ત્ષ્ઠારે મહાભારતનો રણસંગ્રામ ખેલાયો કચ્છારે ?

એ ઇતિહાસપ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર કચ્છારે થયા ? પાંડવકૌરવો કચ્છારે થયા ? ભીષ્મ દ્રોણ કર્ણ અશ્વત્થામા કચ્છારે થયા ? કુન્તા દ્રૌપદી સુભદ્રા ઉત્તરા કચ્છારે થયાં ? એ પ્રશ્ન પરંપરાના પણ ઇતિહાસઉત્તરો—સર્વે પદં હસ્તિપદે નિમગ્નસ્નાન્યાયે—સમાઈ જાય છે.

મહાભારત કચ્છારે ખેલાયું ને કચ્છારે રચાયું ? એની ચર્ચા શ્રી ટિળક મહારાજે કીધી છે, શ્રી ચિન્તામણિ વૈદ્યે કીધી છે, કાંગડી ગુરુકુળના આચાર્ય શ્રી રામદેવજીએ કીધી છે. અને નિર્ણયદેશે એ વિદ્વન્મંડળ લગભગ સહમત છે. કાવ્યવાણી ઇતિહાસવાણી લોકવાણી વિદ્વદ્વાણી જેબની જ્યોતિષ્-

વાણી એમનાં સમર્થને ઉભી છે. આજે તો એ ઇતિહાસપ્રશ્નોના ઉકેલ નિર્વિવાદ જેવા થઈ ગયા છે.

ગતકલિ ને યુધિષ્ઠિરશકના સંવત્સરો; ત્હારનો ગ્રહયોગ; પછીની નૃપવંશાવલિઓ; મેગેસ્થિનીસ, ગ્રીક ઇતિહાસકારો, આપીને અકબરી-એવા વિદેશી કાળવેત્તાઓનો એકજીબનો ઉચ્ચાર સર્વમાન્ય જ હોય.

પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ અડોલ ને અવિચળ પાયાઓ ઉપર સ્થપાયેલો છે.

મહાભારત કાવ્ય કહે છે ને વિદ્વન્મંડળ સ્વીકારે છે કે ભારતસંગ્રામ એલાયો ત્હારે દ્વાપર ઉતરતો હતો, કલિ એસતો હતો.

અન્તરે ચૈવ સંપ્રાપ્તે કલિદ્વાપરયો સ્તદા

સમન્તપંચકે યુદ્ધં કરુપાંડવસેનયોઃ

આદિ પર્વ, અ. ૨, શ્લો. ૧૩મો

કલિદ્વાપરનો આવ્યો સન્ધિકાળ, તદા થયું

કરુપાંડવ સેનાનું યુદ્ધ સમન્તપંચકે.

વનપર્વમાં પણ વચન છે કે એતત્કલિયુગં નામ.

વળી ગદાપર્વમાં શ્રી કૃષ્ણે બલરામને કહ્યું છે કે પ્રાપ્ત કલિયુગં વિદ્ધિ.

આ કાવ્યબોલ છે એટલા કાળબોલ છે. આ ઉક્તિવિધાનમાં લેશે પક્ષભેદ નથી.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય કે કલિના આરંભકાળને કેટલાં વર્ષો વીત્યાં ?

પંડિત માધવાચાર્ય જ્યોતિષી નિજ રાગ્નવલિ ગ્રન્થમાં લખે છે કે કલિના આરંભથી વિક્રમ સંવતના આરંભકાળ સૂધીમાં ૩૦૪૪ વર્ષ વીત્યાં છે. આચાર્ય રામદેવજીકૃત ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ, ઇ. સ. ૧૯૧૧. એ અન્તર્ગાળનાં ૩૦૪૪ વર્ષોમાં વિક્રમ સંવતનાં ૧૯૯૬ વર્ષ ઉમેરતાં આજ ૫૦૪૦ વર્ષ થાય.

ભારકરાચાર્ય નિજ સિદ્ધાન્તશિરોમણી ગ્રન્થમાં લખે છે કે કલિગત ૩૧૭૯ વર્ષ પછી શાલિવાહનનો શક પ્રવર્તેલો છે. ઉપરોક્ત ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ, એમાં શાલિવાહન શકનાં ૧૮૬૧ વર્ષ ઉમેરતાં સરવાળો ૫૦૪૦ થાય.

અને પંચાંગ આજ ગતકલિનાં ૫૦૪૧ વર્ષ બોલે છે.

આમ જ્યોતિષિઓ ને પંચાંગ ગતકલિનાં ૫૦૪૦ વર્ષ કહે છે. હજારો વર્ષોથી ભારતની કાળગણના એ છે.

વિદ્વન્મંડળ અને મહાભારત કાવ્ય બીજું એ કહે છે કે ભારતસંગ્રામને અન્તે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરને સિંહાસને બેઠા ને ત્હારથી યુધિષ્ઠિરશક આરંભાયો. આ ઉક્તિવિધાનમાં એ પક્ષભેદની સંભવના છે જ નહીં. આ ઉક્તિવિધાન પણ છે કાવ્યબોલ લોકબોલ ઇતિહાસબોલ પંચાંગબોલ ને જ્યોતિષિબોલ.

ત્હારે યુધિષ્ઠિરશકારંભને કેટલાં વર્ષ થયાં?

ગર્ગસંહિતા કહે છે કે ગૌતમયુદ્ધ પૂર્વે ૨૫૨૬મા વર્ષમાં યુધિષ્ઠિરશકને આરંભ થયો. એટલે

ગૌતમયુદ્ધ પૂર્વેનાં

૨૫૨૬ વર્ષો

યુદ્ધસંવત્સરારંભથી ઈશ્વ સંવત્સરારંભનાં

૫૭૪ વર્ષો

અને ઈસ્વી સનનાં

૧૬૪૦ વર્ષો

મળી યુધિષ્ઠિરશકારંભને કુલ વર્ષો આજ

૫૦૪૦ થયાં.

ચારે યુગનાં કાળમાપ વર્ણવતાં પંચાંગો સૈકાઓથી કહે છે કે કલિમાં ત્રણ શકપ્રવર્તકો થયા છે ને ત્રણ થશે. યુધિષ્ઠિર વિક્રમ ને શાલિવાહન શક પ્રવર્તાવી ગયા, ને ત્હેમની શક વર્ષા-વલિઓ આવી છે.

પ્રથમ ઇન્દ્રપ્રસ્થે યુધિષ્ઠિર: તસ્ય શક

૩૦૪૪ વર્ષાણિ;

દ્વિતીય ઉજ્જયિન્યાં વિક્રમ: તસ્ય શક

૧૩૫ વર્ષાણિ;

તૃતીય પ્રતિષ્ઠાને (પેઠમાં) શાલિવાહનઃ તસ્ય જ્ઞક ૧૮૬૧ વર્ષાણિ;

એ રીતે યુધિષ્ઠિરશકારંભને કુલ વર્ષો ૫૦૪૦ થયાં.

આઈને અકબરીમાં અણુલક્ષ્ય લખે છે કે વિક્રમપૂર્વે યુધિષ્ઠિર શકનાં ૩૦૪૪ વર્ષ વૃત્ત્યાં હતાં. એમાં વિક્રમ સંવતનાં ૧૮૯૬ વર્ષ ઉમેરતાં યુધિષ્ઠિરશકારંભને આજ ૫૦૪૦ વર્ષ થયાનું આઈને અકબરી કહે છે.

૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે મગધમહારાજ ચન્દ્રગુપ્તના રાજદરબારે વસતા ગ્રીક એલચી ઇતિહાસવિખ્યાત ને ઇતિહાસવિશારદ મેગેસ્થીનીસની અને મહાન સિકન્દરની સેનાસંગાથે આવેલા ગ્રીક ઇતિહાસકારોની પણ આ કાળગણનાને સાક્ષી છે. પ્રાચીન પરદેશીઓ પણ આપણી કાળગણનાના આધાર થઈ ઉભા છે.

આ ઉપરાન્ત ખ્રીષ્ટ એ સાક્ષીઓ વિદ્વદ્વર્ગે બાપે છે. ત્હેમાંની એક છે ખગોળશાસ્ત્રી; અને ખ્રીષ્ટ છે યુધિષ્ઠિર મહારાજ પછીની રાજવંશાવલિઓની. એ બન્ને ય કાળગણના અટપટી છે, એટલે આ મિતાક્ષરીમાં વર્ણવી નથી.

કાવ્યબોલ ઇતિહાસબોલ લોકબોલ પંચાંગબોલ જ્યોતિષિ બોલ નિર્વિવાદ ને મહાશબ્દે ઉચ્ચરે છે કે પાંડવકૌરવનો રણસંગ્રામ ખેલાયે આજ પાંચ હજાર વર્ષો વીતી ગયાં છે.

રામાયણમહાભારતના અઠંગ અભ્યાસી શ્રી ચિન્તામણિ
વૈદ્ય કહે છે કે મહાભારત ખેલાયું ઈ. સ. પૂ. ૩૧૦૧માં.

‘બેલી નામ યૂરોપીય જ્યોતિષીકી ગણનાનુસાર જ્ઞાત હોતા
હૈ કે વહ (ભારત યુદ્ધારંભકા) સમય ઇસાકે જન્મસે પહેલે
૩૧૦૨ વર્ષ, ૨૦ ફેબ્રુવારીકે, ૨ બજેકે ૨૭ મિનિટ તથા ૩૦
સેકન્ડ પર આરંભ હુઆ થા.’

આચાર્ય રામદેવશ્રી ભારત વર્ષકા ઇતિહાસ.

૧૧, મહાભારત કચ્છારે રચાયું ?

મહાભારત ખેલાયું આજથી પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે.
ત્યારે મહાભારત રચાયું કચ્છારે ?

વર્ષની ત્રણ ઋતુઓ છે તેમ મહાભારતના કાવ્યવિકાસની
પણ ત્રણ કાળઋતુઓ તત્ત્વવિષયના વિદ્વજ્ઞનો કહે છે. પ્રથમ
કાળઋતુમાં એ કાવ્ય જન્મ કહેવાતું; દ્વિતીય કાળઋતુમાં એ
કાવ્ય ભારત કહેવાતું; તૃતીય કાળઋતુમાં એ કાવ્ય મહાભારત
કહેવાયું. અને પછી મહાભારત થયું એનું ચિરંજીવ નામ.

વૈશમપાયેન એણી પેર બોલ્યા, તું સુણ, જનમેજયરાયે !

આપણા માણુબટીનું ગુજરાતગાજનનું એ કાવ્યચરણ
કહે છે કે અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજય
મહારાજને વૈશંપાયન ઋષિવરે પિતૃગોત્રની આ વીરગાથા
જનમેજયના સર્પસત્રપ્રસંગે સંભળાવી. પરીક્ષિત ને જનમેજય
મહારાજવીઓ હતા, આર્યાવર્તજનણીતા અને આપણા
સકલ કાવ્યખંડનામાંકિત નૃપાણો હતા. પરીક્ષિત
ભાગવતવિખ્યાત છે, જનમેજય ભારતવિખ્યાત
છે. બ્રાહ્મણઉપનિષદોમાં ગવાયેલા જનમેજય મહારાજે તક્ષ-
શિલાનો ગિરિદેશ જીત્યો હતો. વૈશંપાયન ઋષિવરે જનમેજયને
કુરુસંગ્રામની ગોત્રકીર્તિની વીરગાથા યજ્ઞસમારંભમાં સંભળાવી

ત્યારે આ કાવ્ય જય કહેવાતું. મહાભારતના વિરાટકાવ્યને।
આજે એ આદિશ્લોક છે કે

નારાયણં નમસ્કૃત્યં, નરં ચૈવ નરોત્તમમ્,
દેવી સરસ્વતીં ચૈવ, તતો જય મુદીરયેત્.

નમીને નારાયણને, નમી નર નરોત્તમ,
નમી સરસ્વતી દેવી, પછી વિસ્તારવો જય.

મહાભારતનો આ પ્રથમ કૌમારકાલ.

અને યુધિષ્ઠિર મહારાજના ને પરીક્ષિત મહારાજના પાટ
સંવત્સરોનો સરવાળો ભારતસંગ્રામની ઈ. સ. પૂ.ની ૩૧૦૧ની
સાલમાંથી બાદ કરતાં શેષ રહે—એટલે આશરે ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦
તે જય મહાકાવ્યની રચનાસાલ.

મહાભારતના વિરાટકાવ્યની કાવ્યગંગા ભારતવર્ષે પ્રગટી
ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ના અરસામાં.

મહાભારતવિકાસની ખીજ કાળઋતુ મૂકાય છે ઈ. સ.
પૂ. ૧૫૦૦ની આસપાસ—પાણીનિપૂર્વે પાંચઋતુ સૈકે. એ
એનો જોખનકાળ. અને ત્રીજી કાલઋતુ કહેવાય છે ઈ. સ. પૂ.
૩૦૦ના અરસામાં—ચન્દ્રગુપ્તઅશોકદેવના મહાપ્રતાપી રાજયુગમાં.
એ મહાભારત કાવ્યનો પ્રૌઢકાળ. વિદ્વન્મંડળ કહે છે કે મ્હોરી

પાંચરી કૃષ્ણદાસી મહાભારતનું વિરાટકાવ્ય આજના સવાલક્ષ પૂરનું ત્હારે થયું.

ચન્દ્રગુપ્ત ચાણક્ય અશોકદેવ પિંગળાચાર્ય મહેન્દ્ર સંઘ મિત્રાનો એ યુગ. ત્હારે ગિરનારચરણે શિલાખાટે અશોકનો શિલાલેખ લખાવો, ત્હારે ગિરનારની સુવર્ણગંગાએ-આજની સોનરેખાએ સુદર્શન સરોવરને લયું.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાંની જન્દરચના બોલે છે કે એ વિરાટ કાવ્ય છે પિંગળાચાર્ય પછીનું. મહાભારતમાંની જન્દરચના બોલે છે કે એ વિરાટકાવ્ય છે પિંગળાચાર્ય પૂર્વેનું. અને પિંગળાચાર્ય હતા ભિક્ષુગતિક દેવાનાંપ્રિય મગધમહારાજ ભારતમહાસમ્રાટ અશોકદેવના કુમારકાળના ગુરુદેવ. એટલે મહાભારતની જન્દરચના પણ ઉપરભાષ્યા ઐતિહાસિક અનુમાનની સાક્ષી પૂરે છે.

કથા એમ કહે છે કે નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિવરોએ મહાવ્રત કરીયો ત્હારે લોમહર્ષણના પુત્ર ઉગ્રશ્રવા સૌતી ત્હાં પધાર્યા; અને કહ્યું કે પાંડવકૌરવોની રણભૂમિ નિરખીને હું આવું છું. પછી ઋષિવરોની વિનતિએ ઉગ્રશ્રવાએ ઋષિમંડળીને મહાભારતની વીરગાથા સંભળાવી. “ ઉગ્રશ્રવાકે સમયમે મહાભારત યૌવીસ સહસ્ર તથા એક લાખ શ્લોકયુક્ત અન ચૂકા થા. ” ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ.

અર્પણ અને પ્રસ્તાવના

આમ મહાભારતના કાવ્યવૃક્ષને આજના વિરાટસ્વરૂપે કાલ્પતાં કૃત્વતાં (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦થી ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦) ૨૭૦૦ વર્ષ લાગ્યાં એવું વિદ્વદ્ગણે કાળગણનાનું અનુમાન છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે છેલ્લાં ત્રેવીસસોઠ વર્ષથી મહાભારત આજના વિરાટસ્વરૂપે ભારતવર્ષની આર્થિક મહાપ્રગ્મના અક્ષરભંડારે વિરાજે છે.

જગતની કાવ્યગિરિમાળનો એ મેર, એ ગૌરીશિખર.

૧૨, કુરુક્ષેત્રના રણસંગ્રામની સંગ્રામતિથિઓ

મહાભારતસંગ્રામનો સંવત્સરનિર્ણય થયા પછી એ મહાસંગ્રામની સંગ્રામતિથિઓનો નિર્ણય નિર્ધારવાનો રહે છે; અને પાંચ હજાર વર્ષના પડયા પડદાઓ ને અન્તરાયો ભેદી ઓળંગીને જેવું ને જેટલું આજે નિર્ધારાય એવું અને એટલું નિર્ધારિયે. ત્હારનો તિથિવિચાર કરતાં વિસ્મરવાના નથી એવા બે મુદ્દાઓ છે. ૧. આજે અન્ય કેટલાક ભારતપ્રાન્તોમાં છે તેમ ત્હારે પૌર્ણીમાસિક મહિનાઓ પ્રચલિત હતા. કૃષ્ણપક્ષ પ્રથમ આવતો ને શુક્લપક્ષ પછી આવતો. અમાવાસ્યાએ નહિ, પૂર્ણિમાએ પૂર્ણિમાએ પૌર્ણીમાસિક યજ્ઞ ઉજવાઇને માસ પૂરો થતો. ૨. સૈકાઓથી માગશરી શુક્લ એકાદશીને ભારતવર્ષે ગીતાજ્યન્તિ સ્વીકારી છે, પંચાંગોએ પ્રતિપદી છે, અને એ મોક્ષદા એકાદશીએ ભારતીય જનતાએ ગીતાજ્યન્તિના મહોત્સવો ભરતખંડ ભરી ઉજવ્યા છે.

તિથિવિચારણાનો નિર્ણય કંઈક આવો છે:

આસો શુદ્ધ ૧૦; દસરા; ગુપ્ત વનવાસના તેરમા સંવત્સરમાં વર્ષભર વિરાટનગરમાં ગુપ્તવેશે વસેલા પાંડવો પ્રગટ થયા. શમીના વૃક્ષેથી શસ્ત્રો ઉતારીને શસ્ત્રપૂજા કાધી. એ શમીના વૃક્ષની ઘટાછાયામાં વસુન્ધરાના સિંહાસને પછી રાજસભા ભરી. જાણ પડ્યે વિરાટરાજે ત્હાં

પધારી વિવેક કીધા, સુજનતા દાખવી, સન્માન કીધાં.
પાર્શ્વશિખ્યા ઉત્તરારકુમારીનું અભિમન્યુ શુ લક્ષ કીધું.
એ ઉત્તરકુમારી પછી પાંડવવંશની ગોત્રમાતા થઈ.

સીમોલ્લંઘનઃ વિરાટનગરેથી પાંડવો ઉપધ્વવ્યે આવ્યા, ને
ત્યાં પાંડવપક્ષનો પડાવ પડ્યો.

કાર્તિકી શુક્લ ૧૧; પ્રયોધિની એકાદશી. વિષ્ણુ ભગવાન જાગ્યા,
સંસાર જાગ્યો, પાંડવો જાગ્યા. કૃષ્ણવિષ્ટિ. પાંડવ
પાઠવ્યા શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર રાજવિષ્ટિ કાળે ઉપધ્વવ્યેથી
હસ્તિનાપુરે સિધાવ્યા.

કાર્તિકી શુક્લ ૧૪; હસ્તિનાપુરમાં કૌરવમહાસભા. વિષ્ટિ પડી
ભાગી. વળતી રહવારે કૌરવરાજે નગરપડો વગડાવી
દ્વહાઈ ફેરવી કે સૌ કુરક્ષેત્રે જાય. કુન્તાસન્દેશ.

કાર્તિકી પૂર્ણિમા; ચન્દ્રગ્રહણ.

માર્ગશીર્ષની કૃષ્ણ ૨; શ્રી કૃષ્ણ વિષ્ટિએથી ઉપધ્વવ્યે પાછા વળ્યા.
પૂર્વા નક્ષત્ર. પાંડવોના યુદ્ધનિર્ધાર. તે જ તિથિએ
બળરામ સરસ્વતીતીરનાં તીર્થોમાં તીર્થયાત્રાએ ગયા,
તે યુદ્ધના ૧૮ મે દિવસે—સમાપ્તિતિથિએ દ્વૈતવન—
હૃદને કાંડે આવ્યા. ૪૨ દિવસ યાત્રામાં રહ્યા. માર્ગશીર્ષ
વદના ૧૨+માર્ગશીર્ષ શુદ્ધના ૧૫+પોસ વદના ૧૪=૪૨.
એક તિથિની કાંક વધઘટ છે.

શ્રી કૃષ્ણ વિષ્ણુએથી વળ્યા પછી ૨૨ દિવમે યુદ્ધારંભ.
માગશર વદની ૧૧+ને માગશર શુદ્ધની ૧૧=૨૨ તિથિઓ.

પછી પાંડવો ઉપપ્લવ્યેથી કુરુક્ષેત્રે ગયા.

માર્ગશીર્ષની અમાવાસ્યા; સૂર્યગ્રહણ. ૧૩ તિથિઓનું પખવાડિયું.

પૂર્ણિમાએ તથા અમાવાસ્યાએ ગ્રહણો હતાં.

માર્ગશીર્ષની શુકલ ૬; ચંપાપષ્ટિ; સ્કન્દન્યન્તિ. કુરુક્ષેત્રમાં

પાંડવોએ રણસ્તંભ સેધ્યો, શસ્ત્રપૂજન કીધી.

માર્ગશીર્ષની શુકલ ૧૧; મેલદા એકાદશી. યોધપર્વણી ને યુદ્ધારંભ.

ગીતાન્યન્તિ. યમદેવનું ભરણી નક્ષત્ર; સ્વર્ગદ્વારમુખાવ્રતમ્.

સૈંકાઓળૂતો વિદૂન્મંડળતો આ છે આખરી નિર્ણય. પણ
મહાભારતના મલ્લીનાથ શ્રી નીલકંઠનો શ્લોકખેલ છે કે

હેમન્તે પ્રથમે માસે શુક્લપક્ષે ત્રયોદશી

પ્રજ્વલ્તં ભારતં યુદ્ધં નક્ષત્રે યમદેવતે.

માર્ગશીર્ષની શુકલ ૧૩; શ્રી કૃષ્ણે સુદર્શન ઉઠાવ્યું. ચતુર્દશીને ક્ષય.

પોસની કૃષ્ણ ૬; યુદ્ધને ૧૦મે દિવસે પિતામહ પડ્યા. શરણ્યા.

પોસની કૃષ્ણ ૯; યુદ્ધનો ૧૩મો દિવસ. ત્રિગર્તોનું અભ્યુનને

આહવાન. ચકાવો. અભિમન્યુ પડ્યો. પાર્થપ્રતિજ્ઞા.

પોસની કૃષ્ણ ૧૦; યુદ્ધનો ૧૪મો દિવસ. માયાવી સન્ધ્યા. જય-
દ્રથવધ. પછી રાત્રીયુદ્ધ. મશાલો પ્રગટી. મધરાતે ઘટો-
ત્કય પડ્યો. ખેલાતા રણમાં મધરાતનો ચન્દ્રોદય. ચિત્રા
નક્ષત્ર.

પોસની કૃષ્ણ ૧૧; યુદ્ધનો ૧૫મો દિવસ. અહોરાત્રનો ચાતુ સંગ્રામ.
પછી મધ્યાહ્ને દ્રોણ પડ્યા. અશ્વત્થામાનું નારાયણસ્ત્ર
મિથ્યા થયું. સ્વાતિ નક્ષત્ર.

પોસની કૃષ્ણ ૧૨; યુદ્ધનો ૧૬મો દિવસ. દુઃશાસનરુધિરપાન.
પ્રસંગમહિમાને કારણે આ કાવ્યમાં આ પ્રસંગ એક
તિથિ બહેલો વર્ણવ્યો છે.

પોસની કૃષ્ણ ૧૩; યુદ્ધનો ૧૭મો દિવસ. દ્વાદશીની પર્વણીએ
પ્રભાતે કર્ણરાજે જન્મસંગાથી કવચકુંડળ દાનમાં દીધાં.
પાર્થકર્ણનું ઢંઢયુદ્ધ. કર્ણ પડ્યો.

પોસની કૃષ્ણ ૧૪; યુદ્ધનો છેલ્લો-૧૮મો દિવસ. મધ્યાહ્ને
શલ્યરાજ પડ્યા. કૌરવરાજ ઢૈતવનહંદમાં જઈને
સન્તાપ્યા. મધ્યાહ્નોત્તર બીમદુર્યોધનનું ગદાયુદ્ધ.
કૌરવનાથ ધવાઈને પડ્યા. બલરામ યાત્રાએથી આવ્યા.
પોષી ચૌદશી એ અન્ધારી શિવરાત્રિએ અશ્વત્થામાનો
પાંડવસંહાર. રૌદ્રી-કુરુક્ષેત્રની કાળરાત્રિ.

પોસની અમાવાસ્યા; પ્રભાતે કૌરવરાજે પ્રાણ છોડ્યા. પુત્રશોક
કરતાં ધૃતરાષ્ટ્રગાન્ધારી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યાં. ધર્મરાજનાં
આશ્વાસન.

પોસની શુક્લ ૧; યુધિષ્ઠિર રાજાનો હસ્તિનાપુરપ્રવેશ. રાજ્યા-
ભિષેકે. યુધિષ્ઠિરશકનો આરંભ. ૫૦ દિવસ નગરમાં
રહ્યા. પોસની ૧૫+માધની ૩૦+ફાલ્ગુણ કૃષ્ણપક્ષની
૪=૪૯ તિથિઓ. એક તિથિની વધધટ.

વળી હવે કાંક એક તિથિની ક્ષતિ આવે છે.

ફાલ્ગુની વદ ૪; ત્રીજનો ક્ષય હતો. વદ ૪ સુધી શુક્લપક્ષ
માનવાની પરંપરા છે, શુક્લપક્ષ; ઉત્તરાયન. રહવારે
યુધિષ્ઠિર રાજા સંકલ બન્ધુમંડળ સહવર્તમાન હસ્તિ-
નાપુરેથી કુરુક્ષેત્રમાં શરશય્યાએ પધાર્યા. શાન્તિપર્વ.
રાત્રે ચન્દ્રોદયે ભીષ્મનિર્વાણ; શરશય્યામાં પડ્યા પછી
૫૮મે દિવસે. પોસ વદના ૧૦+પોસ શુદ્ધના ૧૫+
માધના ૩૦+ફાલ્ગુન વદના ૩=૫૮ દિવસો. '૫૮
દિવસોમાં ૧૦૦ વર્ષ જેટલી પીડા.'

આમ કાર્તિકી શુક્લ એકાદશીએ શ્રી કૃષ્ણદેવ વિષ્ણુ કાળે
ઉપપ્લવ્યેથી હસ્તિનાપુરે પધાર્યા ત્હારથા માંડીને
ફાલ્ગુણી કૃષ્ણ ચતુર્થીએ ભીષ્મનિર્વાણ થયું (કાર્તિક શુદ્ધની ૪+ માર્ગ-

શીર્ષ વદની ૧૪+ માર્ગશીર્ષ શુદ્ધની ૧૫+પોસની ૩૦+માધની ૩૦+
દ્વાદશ્યુન વદની ૩=૬૬) એ ૬૬ કાળભારે તિથિઓમાં ઇ. સ.
૧૮૧૫માંની વોટરલૂ પૂર્વેની યૂરોપપ્રસિદ્ધ ૧૦૦ નેપોલિયન-
તિથિઓ તો સોએક વાર સમાઈ જાય એટએટલા વિષ્ટિના,
વીરત્વના, રાજમંત્રણાઓના, વિદ્વરનીતિ ગીતા વિરાટદર્શન શાન્તિ
પર્વ સમી ધર્મમીમાંસાઓના મહાપ્રસંગો ઉગ્યા અને આચમ્યા.
એ તિથિઓમાં સૂર્ય કિરણો નહોતો વરસતો, શર વરસતો હતો; ધરતી
આકાશમંડળમાં ઉડતી નહોતી, કમ્પતી હતી. હસ્તિનાપુરના
રાજસિંહાસનના પાયા ડગમગતા હતા. દ્વાપર ઉતરતો હતો,
કલિ એસતો હતો. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર મહારાજનો પાંચહજાર
વર્ષ પૂર્વેનો શક આરંભાતો હતો. ઇ. સ. ૧૧૯૩, ૧૫૨૬,
૧૫૫૬, અને ૧૭૬૧ની મહાભીષણુ આગમવાણી કુરુમંડળના
મહારણુમયદાનમાં ઉચ્ચારાતી હતી. અને એમ જગતમાં યુગપલ-
ટાની કળઝડીઓ ગાજતી હતી.

માનવધતિદાસે એવી કાળભારે એકસો તિથિઓ જવડે
ઉગતી દીડી હશે.

પાંચ સહસ્રાબ્દીઓથી ભારતગાજન્તી સોએક મહાતિથિ-
ઓનો ઉદ્દોષ એ આ કુરુક્ષેત્રના મહાશવ્યની વીરગાથા.

મહાવીરના યુગપલટાઓને વર્ષો નથી લાગતાં. સંવત્સર-
પરિવર્તનની પેઠે મહારથીઓના યુગપલટાઓ પણ છે તિથિઓના
અખાડા.

શ્રી હરિની મિષોન્મિષમાં યુગપલટાઓ ઉછળે છે.

૧૩, થોડીક વિશેષતાઓ

પાઠક! સાંભળીને ત્હને આશ્ચર્ય થશે ખરું કે પાંચ પાંડવો સગા ભાઈઓ નહોતા, ઓરમાન ભાઈઓ હતા? પાંડવો ઓરમાન ભાઈઓ હતા એવું કૂર ઇતિહાસસત્ય કાન માનશે તો ખરાને? કુન્તાજી એ પાંડવોનાં અપરમા હતાં એમ બોલતાં જીભ તૂટી નહિ પડે? પાંચાળી પાંચ પાંડવઅન્ધુઓનાં ધર્મપત્ની હતાં એનાં જેવાં જ એ અન્ને કથનો મહાભારતનાં કાળહસતાં સત્યો છે. નકુલ-સહદેવ કુન્તાના નહિ, માદ્રિના જોડિયા પુત્રો હતા; કુન્તાજી નકુલસહદેવનાં અપરમા હતાં. કુન્તા માતાની ધરિત્રી સમી સમ-દષ્ટિએ એ ઇતિહાસોને ઘોઈ નાંખ્યા છે. અપરમાના અવગુણો ઘણાઓએ-રામાયણે પણ ગાયા છે; મહાભારતકાર અપરમાના મહાગુણો ગાય છે.

પાંડવો હિમાલયખેળે જન્મ્યા ને ઉછર્યા હતા; અને તેથી આયુષ્યને અન્તે એમણે હિમાલયશિખરે વતનમાં મહાપ્રસ્થાન કીધું. ઈ. સ. પૂ. ૩૧૬૩માં પાંડુ રાગ્નનો હિમાદ્રિખેળે દેહાન્ત થયો, માદ્રિએ સહગમન કીધું, કુન્તાજી પાંચે કુમારોને લેઈને હિમાલયેથી હસ્તિનાપુર ગયાં, ને પાંચેય પાંડુપુત્રોને કુન્તાપુત્રો પેરે ઉછેર્યા. શ્રી કૃષ્ણનું વય ત્યહારે ૨૨ વર્ષનું હતું, કંસવધ થઈ ગયો હતો, કૃષ્ણવાસ મથુરામાં હતો. હસ્તિનાપુર ગંગાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હતું.

સહદેવ ને નકુલ માદ્રિના જોડિયા બાળ હતા એ ઇતિહાસ
ધણીને નવો તો નહિ લાસે ને ?

પાંડવો ઓરમાન લાઇઓ હતા, પણ સગા લાઇઓથી
સવાયા હતા; જગતભરના સહોદર લાઇઓને દષ્ટાન્તરૂપ હતા.

જનરમાન દ્રૌપદીજી યજ્ઞકુંડની અગ્નિઝાળામાંથી પ્રગટયાં
હતાં ને તેથી જનવલ્લ્યવન્ત વીજળીજ્યોત હતાં એ તો સુપરિચિત
કથા છે. પણ દ્રૌપદીજી પાંડિતા ને બ્રહ્મવાદિની કહેવાતાં એ
કથાભાગ એટલો સર્વપરિચિત નથી. આશ્રમવાસી પર્વમાં
વલ્યુબ્યા પ્રમાણે તેજસ્વિની દ્રૌપદી શ્રી કૃષ્ણ જેવાં કૃષ્ણા હતાં;
સુભદ્રાજી ‘ચન્દ્રમાના સત્ત્વ સમાં’ હતાં; ઉત્તરાકુમારી ‘તપાવેલા
સુવલ્યુવલ્યુ’ હતાં. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ને ભોળારાજ ભીમ
શ્વેતવલ્યુ હતા. અર્જુન શ્વેતવલ્યુ નહોતો, સખા કૃષ્ણ સમો
કૃષ્ણવલ્યુ હોતો. મદ્રરાજના ભાણેજડા નકુલસહદેવ સુન્દર અને
સ્વરૂપવન્તા હતા.

યુરોપનો પ્રાચિન ઇતિહાસકાર એરિથન કહે છે કે
આર્યાવર્તની આર્યપ્રજા ત્હારે, વામ્યાથે ને ખ્વન્યાથે, *Tallest*
in Asia—એશિયાખંડમાં સર્વઉંચી મહાપ્રજા હતી.

અને કુરુસંગ્રામખેલ-દા યોધરાજેની આયુષ્યઅવધો તો
અવલોકી જોઇ છે ને ? એ નહાનેરી નહોતી. મદમાતા

જીવાનડાઓ કુરુક્ષેત્ર ખેડ્યા ન હતા. સંગ્રામકાળે શ્રી કૃષ્ણનું વય ૮૪ વર્ષનું હતું. ધર્મ ને કર્ણ શ્રી કૃષ્ણથી મ્હોટરા હતા, આર પાંડવો શ્રી કૃષ્ણથી કાંઈકે નહાનેરા હતા. દ્રોણ યુદ્ધ નવમા દાયકામાં હતા; વિદુરજી, દુપદરાજ, વિરાટરાજ, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાન્ધારી, કુન્તામાતા-એ સૌ સૈકાની શરદો તરી ઉતર્યા હતાં. ઉતુંગ ગિરિમાળા વચ્ચેના શિખરજીવે ડાલતા ઋષ્યાશ્રમના કેા ઝાડીઝુંડ સમા મહાકાય કૌરવપાંડવોના શિરજીવ બીજમ પિતામહે ૧૩૫ વસન્તો ઉગતી ને આથમતી નિહાળી હતી. મહાભારતનો સંહારખેલ જ્યેષ્ઠઝાડીઓમાં જૂલા પડેલા જ્યેષ્ઠજૂલન્તાઓનો સંગ્રામખેલ ન હતો; વર્ષોનાં અધર્મ અન્યાય તેજોદ્રેષ કપટખેલ દોહેલા વનવાસ કારમાં નારીઅપમાનોના પરિપાક સમે મહાભારતનો મહાસંગ્રામ હતો.

મહાભારત ખેલાયું ઈ. સ. પૂ. ૩૧૦૧માં; અને ત્હારે શ્રી કૃષ્ણનું વય હતું ૮૪નું. એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૧૮૫ના આવણીની કૃષ્ણ અષ્ટમી તે શ્રી કૃષ્ણજન્મઘટમી. ૨૪ની વયે મથુરા મૂકયું, દ્વારિકા વસાવી, ગુજરાતવાસ કીધો તે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬૧માં. તે પછીને વર્ષે, એટલે ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬૦માં રૂક્મિણીહરણ થયું. ૧૧૯ની વયે (કોષક ૧૨૫ કહે છે.) દેહોત્સર્ગ કીધો; એટલે ઈ. સ. પૂ. ૩૦૬૬માં કે ૩૦૬૦માં નદવારથળી ખેલાઇને દ્વારિકાપ્રલય થયો. અને તે પછી પાંડવોએ મહાપ્રસ્થાન કર્યું ને હિમાલયવાસ કીધો.

મહારથી કર્ણનાં કવચકુંડલ જન્મસંગાથી હતાં, અને એ સુવર્ણકવચ સર્વાંગ દેહને આચ્છાદી રહેતું. પણ એ સુવર્ણકવચ ત્વચાની પેઠે દેહને ચોટેલું હતું ? કે સર્પની કાંચળીની પેઠે ઉતારાય એવું હતું ? નિત્યનિત્યે કર્ણરાજ ન્હાતા ત્હારે જળધારાથી શરીરને ધોતા કે કવચને ? આ કાવ્યમાં એમ લીધું છે કે મહારથી કર્ણનું સુવર્ણકવચ પહેરાતું અને ઉતારાતું; નિજ મહાધનુષ્ય વિજયની સંગાથે કર્ણરાજ કવચકુંડળની પણ નિત્યપૂજા કરતા.

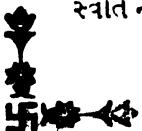
આ તો થોડી વાનગીઓ છે. મહાભારતમાંનાં આશ્ચર્યો આથી અધિકાં છે.

૧૪, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય થાય ત્યહારે ?

રાવણ બ્રાહ્મણ મટી રાક્ષસ થયો ત્યહારે લોકમાં કાળ ઉતર્યો.

બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ મટી ક્ષત્રિય થાય ત્યહારે ત્યહારે માનવ જગતે ક્રાન્તિકાળ ઉતરે છે. વિશ્વામિત્ર ને અગસ્ત્ય રામચન્દ્રજીના ધનુર્વિદ્યાના ગુરુઓ હતા, રઘુવીરના સંગ્રામસાથીઓ નહોતા. પરશુરામે પરશુ ઉપાડી, બ્રાહ્મણ મટી ક્ષત્રિય થયા, શાસ્ત્રને બદલે શસ્ત્ર ધાર્યા, પૃથ્વી નક્ષત્રી કીધી, સમન્તપંચકના ધરા ભર્યા એમ પિતૃતર્પણ કીધું, ત્યહારે ત્રેતા ઉતર્યો ને દ્વાપર એડો. ત્યહારથી બ્રહ્માવર્ત આર્યાવર્તનું સંગ્રામતીર્થ થયું. દ્રોણ ગુરુ પાંડવકૌરવના ધનુર્ગુરુ થયા તે બ્રાહ્મણધર્મ હતો; પછી કુરુક્ષેત્રમાં સંગ્રામ સ્વામીત્વનો અભિષેક અંગિકાર્યો તે ક્ષત્રિયધર્મ હતો. એ ક્ષાત્ર ધર્મ અંગિકારવાને માટે અવસાનકાળે દ્રોણાચાર્યને દેવોએ ઉપાલંબ દીધાનું મહાભારતકાર કહે છે. પરધર્મો મયાવહ. રૌદ્રી-પૌષી ચૌદશની અન્ધારી કાળરાત્રિએ અશ્વત્થામાપ્રમુખ બ્રાહ્મણ-ત્રિપુટિએ વર્તાવેલા કેરના ને અધોર કર્મના ભયંકર પડધા આજ પાંચ હજાર વર્ષે ચે આથમ્યા નથી, સંભળાય છે. ત્યહારે દ્વાપર ઉતર્યો ને કલિ એડો. યૂરોપઅમેરિકાના ઇતિહાસો પણ એવું બાખે છે. પીટર ધ હરમીટે ક્ષાત્રઉદ્દ્યોધ કીધા પછી તેર કુહોડો ખેલાઈ થોરોએ માનવહક્કનું શાસ્ત્ર લખ્યું; પછી અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ખેલાયું. વોલ્ટર અને રૂસ્સોએ વિપ્લવવાદની અક્ષર

ગંગા વહાવી; પછી ફેંચ વિપ્લવ થયો. કાર્લ મેક્સે પરસેવાની દૌલતનું નવશાસ્ત્ર ઉદઘોષ્યું; પછી રશિયામાં રાજકાન્તિ ને સાંસ્કૃતિક ક્રાન્તિ થઇ.

જ્યહારે જ્યહારે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય થાય છે, ત્યહારે ત્યહારે માનવજગતે જગતવિપ્લવ ઉતરે છે. બૂદ્ધેવોએ પૃથ્વી ક્ષત્રિયોને સમર્પી દે રક્ષે!. પણ ઇતિહાસનો એક ને અખંડ જ્યોત્યાર એ છે કે ‘પૃથ્વી કોઇની થઇ નથી.’

૧૫, મહાભારતમાંનું કાવ્યદર્શન

મહાભારતમાંની કવિતાશૈલી એકલભોગી નિગ્ગનન્દીની નથી. માનવકલ્યાણ ને લોકસંગ્રહ છે મહાભારતની કાવ્યપ્રેરણાઓ.

મહાભારત એકલભોગ્ય નથી, સર્વભોગ્ય છે.

મહાભારતની વિરાટ વિશાળતાનું શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા તોન્હાન-કડુ અંગ છે—અંગુલિ છે; સવાલક્ષ શ્લોકમાંથી સાતસો જ શ્લોકની. પણ એનો અંગુલિનિર્દેશ સાચો છે. એ અંગુલિમાં યે એ વિરાટકાવ્યની મહાકવિતાનાં હૈયાધિર વહે છે, એ જ વિશ્વપડછન્દવે નાડીધખકાર ધબકે છે. શાસ્ત્રવિદો અણુમાં વિશ્વદર્શન કરે છે, તેમ ગીતાશ્રુતિ મહાઅણુમાં આપણે મહાભારતને નિરખિયેપારખિયે.

આ પ્રસ્તાવનામાંની ૧૫ મી ૧૬મી ને ૧૭મી કાંડિકાઓ ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાંનું કાવ્યદર્શન’ એ નામના સં. ૧૯૯૬ના ગીતાજન્યન્તિપ્રસંગે દયારામભૂમિ દર્ભાવતિમાં આપેલા મહારા વ્યાખ્યાનમાંથી અવતરણો છે.

‘શૃંગાર રસનું રસાલેખન એ જ કવિતા’ એ અધૂરી ને એક-દેશી કાવ્યવ્યાખ્યાનો કે ઉપાસક ગીતાશ્રુતિમાં કવિતા શોધવા જશે તો તે ભૂલભૂલેયો ભૂલો પડશે. મહાભારતના અંગ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં, રસ ભાવ કલ્પના માધુર્ય પ્રસાદના કાવ્યસ્વા-

મીની મહાભાગ લોકસંગ્રહલક્ષી મહાકવિતા છે, ને શોધશે તહેમને જડશે.

ગીતાકવિતામાં વીર છે, વિરાટ છે, જન્માન્તરની વાર્તા છે. ગીતાજીમાં વારે ધડીએ ધ્રુવપદના ટેટાઓ ફૂટે છે કે તસ્માત્ત યુદ્ધયસ્વ, ભારત! ગીતાજીમાં શાન્ત રસ છે જ્ઞાન ને વૈરાગ્યની શ્લોકાવલિઓમાં. ગીતાજીમાં શ્રી કૃષ્ણનું મન્દ મન્દ હાસ્ય છે—તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ. ગીતાજીને આખો પ્રથમો-ખ્યાય વિષાદયોગનો છે; પ્રથમ દુર્યોધનવિષાદનો ને પછી અર્જુનવિષાદનો. કૌરવરાજની વિષાદછાયા વિડારવાને કુરુક્ષેત્રમાં

તહેને જન્માવતા હર્ષ પ્રતાપી તે પિતામહે
કુરુદે શંખ પૂર્યો કરીને સિંહગર્જના.

અને અર્જુનની વિષાદછાયા ઉતારવાને કૃષ્ણચન્દ્રે ગીતા ગાઈ. એ પ્રથમોખ્યાય છે મહાવીરની માર્દવતાનો, યોધરાજની મહાનુભાવિતાનો. આ રજા પૃથ્વીગાજન્તા પાર્થખેલઃ—

અશસ્ત્ર, સ્હામા ન થનારને મહેને
કદાપિ જો એ કર શસ્ત્ર ધારીને
હણે રણે કૌરવબન્ધુ માહરા,
તો ક્ષેમ મહારં વધુ થાય, હે હરિ!

વદીને એવું સંગ્રામે શોકવિહ્વળ ચિત્તને
એડો રથાસને પાર્થ, વિસર્જ બાણ્યાપ સૌ.

ઉપમા એ દલિલ નથી; દલિલની શબ્દવેધી સચોટતા છે. માર્ટિનો ને સ્પેન્સરની અગ્રેયવાદની જ્ઞાનચર્યામાં ઉચ્ચારાયેલા માર્ટિનોના એક ન્હાનકડા વાક્યનો બાણટંકાર આજ ચાલીસે વર્ષે જે હૃદયપુટમાં ઝળુક્યા કરે છે કે The Theory of Unknowable is like silence; you break it as soon as you assert it. ઉપમાના એ વેધક જોમને કારણે ભજનકારોએ ભાખ્યાં છે ‘શબ્દોનાં બાણ’; હૈયાં સોંસરવાં એ વીંધીને નીકળે. ‘મન બાંધવું’ ને વાયુ બાંધવો એ સરખાં’ એ કૃષ્ણબોલની મનોવેધકતા ‘ચંચલ’ હિ મનઃ, કૃષ્ણ! એ પાર્થબોલમાં નથી.

દેહીને જોમ આ દેહે આદ્ય યૌવન ને જરા,
તહેવી દેહાન્તરપ્રાપ્તિ, તહેમાં મોહે ન ધીર કો.

માનવીના આયુષ્યપલટાઓના જોવો જ મૃત્યુપલટો છે એ એ શ્લોકમાંની પલટસમાનતા ધીર પુરુષને પાએક શોકમોહ ઉતારી નાંખે છે.

જેવી રીતે જીર્ણ ઉતારી વસ્ત્રો
ધારે નવાં કો નર અન્ય ચીર;
તહેવી રીતે જીર્ણ શરીર ત્યાગી
દેહી બીજા દેહ નવીન ધારે.

કાર્વાઈલિની Clothes Philosophyના લાખ્યવિસ્તારે
એ એક ગીતાશ્લોકના અર્થવિસ્તારે સમા નથી લાસતા?

ન છેદે શસ્ત્રના ધાવ, ન બાળે અગ્નિ એહને;
ન ભીંજે પાણીનાં પૂર, ન શોષે વેગ વાયુના.

આત્માની અજરતા અમરતા અલિપ્તતા વણકરમાવાપણું
એક અનુષ્ટુપનાં ચાર પદમાં ગીતકારે સંઘ્યાં છે એવું તો
ખીજું આપણા સૂત્રકારેએ કીધું છે.

જ્યહારે જ્યહારેજ અન્ધાર ધર્મનો થાય, ભારત !
જામે અધર્મનાં જૂથ, ત્યહારે હું નિજને સૃજું.
તારવા સાધુ ને સન્ત, દુષ્કર્મીને વિહારવા,
ધર્મ સંસ્થાપવા અર્થે જન્મું છું હું યુગે યુગે.

યુગયુગાન્તરમાં ગાજન્તી એ શ્લોકયુગ્મકની ઘોષણા એમાંના
સત્યની છે એટલી એમાંની કવિતાની છે.

વિભૂતિયોગના દસમા અધ્યાયમાં નક્ષત્રોમાં હું ચન્દ્રમા,
વેદોમાં હું સામવેદ, મેરુ હું ગિરિમંડળે, સરોમાં છું હું સાગર,
સ્થાવરોમાં હિમાલય, ધેનુમાં કામધેનુ હું, નદીઓમાં હું જાહનવી,
ગાયત્રી હન્દમંડળે: એમ ૨૦-૨૨ની શ્લોકાવલિમાં વિશ્વવિભૂતિ-
ઓને વર્ણવીને ઉપસંહારનું શ્લોકયુગ્મક સૂજનસરવાળા બોલે છે કે

જે જે ઐશ્વર્યવન્તું હો, શ્રીવન્તું, વા પરાક્રમી,
તે તે સૌ જાણજે મહારા થયેલું તેજઅંશથી.
અથવા આ બધું જાણ્યે તહારે શો અર્થ? અર્જુન!
ઉભો છું એક અંશે હું થંભાવી આખું આ જગત.

અને ઉડી જતી મેધગર્જનાઓની દિશામંડળ પાછળ
આથમતી પડધાપરંપરા સમી શ્રવણપુટમાં જ નહિ, હૃદયકું-
જમાં જ નહિ, જીવનઘટાઓમાં ધોરમતી ગીતાઉદ્દ્યોધના
છેલ્લા શ્લોકોની મહાશબ્દ ચરણાવલિઓ:

સર્વ ધર્મો પરિત્યાગી મે મહાર્ શર્ણુ એક તું;
હું તહને સર્વ પાપોથી મુકાવીશ જ, શાય મા,

x

x

x

મોહ ભાગ્યો, સ્મૃતિ લાધી, મહને આપ પ્રસાદથી;
ઉભો છું સંશયવામ્નો, વેણ પાળીશ આપનું.

અને ઉત્સાહની ઉર્મિઓ ઉછાળતા, પાંચ હજાર વર્ષોથી જાણે
વળીવળીને ઉઠતા ને સંભળાતા, છેલ્લા છેલ્લા પેલા ભારતગાજનતા
સંજયના વિદાયબોલ:

એ વિધ્યે મહેં મહાત્મા તે પાર્થ ને વાસુદેવનો
સુણ્યો સંવાદ આ, રાજન! રામાંચકારી અદ્ભુત.

સાક્ષાત્ યોગેશ્વરે કૃષ્ણે ભાખિયો જે સ્વયં મુખે
સુણ્યો વ્યાસપ્રસાદે મહેં યોગ આ ગુણ ને પરમ.
રાજનાં સ્મરી સ્મરીને આ પુણ્યસંવાદ અદ્ભુત
પાર્થકેશવ કેરો, હું આનન્દુ છું ધડી ધડી.
ને એ સંભારી સંભારી હરિનું રૂપ અદ્ભુત
મહાવિસ્મય પામું હું, ને હર્ષુ છું વળી વળી.

રાજેન્દ્રા યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે જ્યાં,
ને પાર્થ છે જ્યાંહિ મહાધનુર્ધર,
ત્યાં લક્ષ્મી છે, ને જય છે, વિભૂતિ છે,
ને, માનું, ત્યાં છે દ્રુવ નીતિમન્ત્ર સૌ.

ગીતાજીના એ વિદાયબોલ તો છે જાણે કાળની ગુફામાં
આથમી જતા કુરુક્ષેત્રના મહાપડધાઓ. એ આથમે છે, પણ
શમતા નથી.

નક્ષત્રોનાં ઝૂમખાંઓ આકાશમંડળને શોભાવે-શણુગારે છે
તેમ મહાભારતને કવિતાના તેજતારલાઓ શોભાવે-શણુગારે છે.
અને મહાભારતના કાવ્યરંગો છે એ જ છે ગીતાજીના કાવ્યરંગો.

પણ ગીતાજીની પરમ કવિતા તો છે વિરાટદર્શનના
એકાદશમા અધ્યાયમાં. વિરાટદર્શનના અધ્યાયમાં છે ગીતાજીનાં
કાવ્યશિખરો કાંચનજંગા ને ગૌરીશિખર. ગીતાજીની જ અજરામર

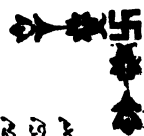
શબ્દાવલિમાં કહીએ તો ગીતાકારની કાવ્યોર્મિઓ ત્યાં
'નભસ્પર્શી' થાય છે; અને આલ ને પાતાળ વચ્ચે હિન્ડોળા
ખાતી ખાતી

આ પૃથ્વી ને વ્યોમનું અન્તરિક્ષ
ભરીને ઉછળે છે. વિરાટસ્વરૂપનાં 'શશિસૂર્ય' નેત્રો ને
'કાલાગ્નિ જેવાં મુખડાં નિહાળી,' અને એ વિકાસેલી મુખકન્દરાઓમાં

દેખીને ત્યાં દન્તના મધ્ય માંહી
ચોટલા કે મસ્તકચૂર્ણ થરા
મહાધન્વા અર્જુન પણ કંપી ઉઠ્યો ને 'દિશા ભૂલ્યો.'
જેવાં નદીનાં બહુ નીરઠ્ઠેણુ
વેગેથી સિન્ધુની ભણી વહે છે;
જવલન્ત મુખો તમ માંહિ તેમ
આ વીર પેસે નરલોક કેરા.

એ શ્લોકનું કાવ્યવિવરણ જરા વિચારી જોઈશું? સાગર
સમોવકું વિશાળ કાળબ્રહ્મનું ઉધાડેલું સર્વતોઆહી મુખ અને જગતની
'રોમે રોમની અનન્ત દિશા'ઓમાંથી કાળબ્રહ્મના એ સાગરમુખમાં
ધસી આવતા નરલોકના માનવરાજોના મહાપ્રવાહો; મહંકાળના
મૃત્યુમુખ ભણી અવિશ્રાન્ત વહે જતા અને અન્તે એ મહંકાળેશ્વ-
રના સાગરમુખમાં સમાતા માનવવંશની આખરી વિધિવિવશતાનું
નિર્માણદર્શન એ ચાર ચરણોમાં વીજળીઘટાથી ઝળકે છે.

વિરાટનું ‘ઈશ્વરી રૂપ તે પરમ’ પ્રગટ થયે ગીતાકાર રહે છે કે

ઉગે જો સામટી આભે સહસ્ર સૂર્યની પ્રભા,
તો ભાસે તે પ્રભા એહ મહાત્માની પ્રભા સખી.

ગીતાકારની કવિતા તો આભમાં હળર—હળર સૂર્ય
સામટા ઉગવાની વાતો કરે છે.

બ્રહ્માંડની સીમા તે ગીતાકારનાં કલ્પનાઉકુચનોની સીમા.

અને પછી કાલેડસ્મિની ગર્જના થઈ ગયે પાર્થ ઉચ્ચરે છે
કે તહમે અનન્ય છો, અનધિક છો.

પિતા જ છો લોક ચરાચરોના,
અને તહમે પૂજ્ય મહાગુરુ છો;
નથી સમો અન્ય, અધિક તો કે
ત્રિલોકમાં યે ? અનુપપ્રભાવી !

અને જગતના કવિતાદેશે મહાભારતની યે કવિતા છે
અનન્ય ને અનધિક.

સુભાષિતનો એક બોલ છે કે ઉપમા કાલિદાસસ્ય; ખરો છે.
સુભાષિતનો બીજો બોલ છે કે बाणोच्छिष्टं जगत् कृत्स्नम्; લગભગ
સાચો છે.—સાગરમાં જતાં વધે એ નદીઓમાં ને સરોવરમાં
ઉભરાય. અરે: શાકુન્તલ ને ઉત્તરરામના કલાનાથો કાલિદાસ

ભવજીતિના કાવ્યાલંકારો સુન્દર છે; સૂર્યચન્દ્રને રેવતહસ્તિના એ પાશ્વર્ના એ ધંટરાજ કહેતા ને અબ્ર ઉપર અબ્ર આચ્છાદી કાવ્યકથાનો ઘટાટોપ રચતા કાવ્યસ્વામીઓ માધ્યાલુની ઉપમા-છટા ભવ્ય છે; પણ કવિતાદેવ મહાભારતકારની કાવ્યલક્ષ્મી વિરાટસ્વરૂપિણી છે.

ગીતા અનન્તા છે.

ભારતીય કવિતાલક્ષ્મીનું ગીતા, નથડી નહિ, નથડીનું મહા-ન્યોત મોતી છે.

(“ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંનું કાવ્યદર્શન ” એ મહારા વ્યાખ્યાનમાંથી.)

૧૬, મહાભારતમાંનું પાત્રદર્શન

મહાભારતની કવિતા ત્હેના સવા લાખ શ્લોકપૂરમાં છે એથી અધિકી એનાં પાત્રાલેખનમાં ને એનાં આખ્યાન ઉપાખ્યાનોની ગૂંથણીમાં છે. મેઘદૂત ને ગીતગોવિન્દ એટલે કાવ્યકુંજો; રામાયણ ને મહાભારત એટલે જગત્કવિતાનાં મહાવનો. ઝરણાંઓ ગૂંથાઈ વહેળાઓ થાય છે, અને વહેળાઓ ગૂંથાઈ નદીઓ બને છે, અને નદીઓ ગૂંથાઈ સિન્ધુ કે બ્રહ્મપુત્રા સમા મહાનદ બને છે: એ જળગૂંથણીના જેવી છે મહાભારતમાંનાં આખ્યાનઉપાખ્યાનોમાંની રસગૂંથણી. મહાવનમાં ટેકરી ઉપર કે યોગેશ્વરનો ફૂલવેલછવાયેલો યોગાશ્રમ હોય એવો છે શ્રી કૃષ્ણયોગેશ્વરનો કાવ્યગીતસોહામણો ગીતાશ્રમ યોગાશ્રમ.

મહાભારતના મહાવીરોની ગુણાવલિ અસ્પૃશ્યો પરાક્રમ પુરુષાર્થો—સૌ છે મહાકાય, એમની જીવનત્રોપાટે મહાકાય; એમના મનોરથો ને મનોભાવો પણ શિખરઉંચા અને આલ ઉંચા. બાણોથી વીંધાઈ ભીષ્મ પિતામહ પડ્યા ત્હારે બાણ-શય્યામાં જ સૂતા; પિતામહનું આશીકૃ હતું બાણત્રિવલ્લીનું; પિતામહને પાણી પાવાને પાર્થ પાતાળગંગા ફેડે. ભીમના ગદાધાવ ને અર્જુનના ગાંડીવટંકાર, અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્ર ને રૌદ્રીસંહાર, એમના શંખનાદોના સમાં, સો આલભરતાં.

કાળની ગુફાઓ ઘોરાવતા એમના પડઘાલણુકારા તો જાણે
આજે ય સંભળાય છે.

મહાભારતનું પાત્રાલેખન પણ છે મહાકાવ્ય. વહેંતિયા
વામનજીઓ એમાં નથી એમ નહિ; પણ સોળ વર્ષનો અભિમન્યુ યે
છે મહાભારતનો મહારથી. નેપોલિયન ૩૫ ને ૪૦એ યૂરોપ ધૂમતો,
૪૫એ સેન્ટ હેલીનામાં પૂરાયો હતો. કુરુક્ષેત્રનો એ રણસંગ્રામ
નહોતી જાળરમત કે નહોતો જોખનખેલ; પણ ૧૯૧૪ની યૂરોપી
જાદવાચરણીમાં સહુ સંગ્રામપક્ષના ધણાખરા સેનાધિપતિઓ શીત્તર
શીત્તર વર્ષના વયોવૃદ્ધો ને વીરત્વવૃદ્ધો હતા, તેમ મહાભારત
સંગ્રામમાંયે યુધિષ્ઠિર અર્જુન ને ભીમ, દુર્યોધન ને કર્ણ, દ્રુપદરાજ
ને વિરાટરાજ ૭૦-૭૫થી નહોતો નહોતા. કૃષ્ણચન્દ્ર ૮૪ વર્ષના
હતા. કુન્તાગાન્ધારીએ, વિદૂરે ધૃતરાષ્ટ્રે દ્રોણાચાર્યે સૈકડાની
આસપાસનાં સહવાર દીઠાં હતાં. દેવદારુઓનાં એ મહાવનમાં યે
સૌના શિરછત્રરૂપ જૂમતાઝૂમતા મહાદેવદારુ વૃક્ષરાજ સમા
ભીષ્મ પિતામહે તો ૧૩૫ વર્ષની સન્ધ્યાઓ ઉગતી ને આથમતી
નિહાળી હતી. મહાકાવ્ય માનવરાજો ત્હારે કુરુક્ષેત્રમાં ધૂમતા હતા.
મહાભારતનું પાત્રાલેખન સાચેસાચ! મહાકાવ્ય માનવરાજોનું છે.

નાટકના પડાઓ ઉપર ચીતરાય છે એ નરનાર પાંચ
ફૂટનાં હોય છે કે આઠ ફૂટનાં? દૂરથી યે દેખે ત્હેમને યથોચિત
ભાસે એવી હોય કલાસ્વામીઓની કલામૂર્તિઓ. ધારાપુરીમાંની

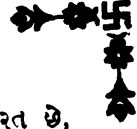

દેવપ્રતિમાઓ આઠદસ ફૂટની છે કે વીસપચ્ચીસ ફૂટની? મહી-
સૂરમાં શ્રાવણવેલ ગોધાની સમીપના વિન્ધ્યગિરિને શિખરે
ગૌતમેશ્વરીની પ્રતિમા છે તે ૫૭ ફૂટ ઉંચી અને સ્કન્ધેસ્કન્ધ ૨૬
ફૂટ પહોળા છે.

પૃથ્વીમાં પાવાગઢ મ્હોટો રે;
કે કરતી કુંગરીઓની કાર,
વીંઝણો રમણ મ્હડયો રે લોલ.

પૃથ્વીમાં પાવાગઢ મ્હોટો નથી. પણ વીસવીસ ગાઉથી
આબને ઉમરે દર્શન દેતો પાવાગઢ ફહાનમના સપાટપ્રદેશની
પૃથ્વીમાં ગગનકારતો ગિરિરાજ સમો ઉભો છે. એ પાવાગઢની
પાશ્વ્ર્છાટોના પગથારે મૂર્તિઓ કોતરવી હોય તો કેવકેવડી
કોતરશો? સિદ્ધાયળ ઉપરનો ભીમ દીકો છે, અને અમેરિકાના
સાગરદ્વારે દોઢસો ફૂટ ઉંચી સ્વતન્ત્રતા દેવીનું નામ સાંભળ્યું છે.
વામનજીઓને ત્રણ માળનાં ઘર ઉંચાં લાસે. પાંચપાંચ માળના
ધામમિનારાઓ ઘણે ગામે દીકા છે. સાતસાત માળની હવેલી-
ઓની આપણી કાવ્યકલ્પના ને કોક વિરલી વાસ્તવિકતા.
અમેરિકામાં સોસો માળની ગિરિવરઉંચી મહામહેલાતો હવે
રચાઈ છે; એકમાં આખું ડોહોઈ સમાય. નાટકપડદા ઉપર
નહિ; પર્વતછાટે નહિ; મહાભારતકારે તો કાળપાટે ને આભપાટે
મહામૂર્તિઓ માંડી છે. સવા લાખ શ્લોકોનું મહાભારતનું કાવ્યપૂર

મહાભારત છે, મહાવન સમી એની વાર્તાગૂંથણી મહાભારત છે,
એ યોધરાત્રેની જીવનચોપાટ મહાભારત છે, કુરુક્ષેત્રની સંગ્રામ-
રમણા મહાભારત છે, મહાભારતકારનું પાત્રાલેખન મહાભારત છે.
(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંનું કાવ્યદર્શન—એ મહારા વ્યાખ્યાનિમાંથી.)

૧૭, મહાભારતમાંની શબ્દશક્તિ

અને એ વિરાટકાવ્યની શબ્દધોષણા ? મહાભારત ગાજતી ગિર્વાણુવાણીની શબ્દશક્તિની શબ્દધોષણા પણ મહાભારત છે. શંખો શીંગીઓ દુંદુભિઓ સમા જોડાક્ષરો, સમાસો, દીર્ઘ સ્વરોદયોના પડછન્દવા ત્યાં પદે પદે સંભળાય છે. મહાશિવરાત્રિએ રેવતાચળના પદપટમાં ભવનાથનો સરોવરવિશાળો ચોક ને સાગરવિશાળો અન્તરિક્ષધુમ્મટ ભજન ને રાસની રમઝટથી ગાજે છે એવો મહાભારતના પર્વપર્વોનો ઘટાધુમ્મટ કાવ્ય-ખોલના શબ્દધોરથી ગોરખાય છે. ગીતાકાર કહે છે કે રણસંગ્રામના આરંભકાળે પરાક્રમપુરુષોએ

શંખાન દધ્મૌ પૃથક્ પૃથક્;

રાજન્ ! સર્વે દિશાએથી વાયા શંખો પૃથક્ પૃથક્.

અને

આભને અવનીને યે ધોર નાદે ગળવતા

તે ધોષે કૌરવો કેરાં હૈયાને ચીરી નાંખ્યાં.

એક જ પદ સુષ્ટિયે; અજો નિત્યઃ શાશ્વતોડયં પુરાણઃ એમાંના પ્રલંબ્યવનિ સ્વરોદયો અને પછીના છેલ્લા અનુનાસિક શબ્દ-ટંકાર એ મહાભારતની શબ્દશક્તિનો શબ્દટંકાર.

એવી છે ગીતાકારની શબ્દધોષણા. વિરાટદર્શનનાં શ્લોકોસ્તોત્રો તે છે અનિયમિત આર્ષ છન્દાવલિમાં ગવાયેલાં.

શંખનાદ સમી એમની લવ્ય ભીષણુબોલ ગીતાધોષણા
કદી એ સાંભળી છે? કવીશ્વર દલપતરામને ઘેર એકદા
એક બરકાલવાસી ધનપાઠી સામગાતા પિસ્તાળીશેક
વર્ષો ઉપર આન્યા હતા, અને મેઘમરોડતા મહાશબ્દે ભારૂંડ
સામ ગાયો હતો; જાણે ધરધરતું બ્યોમવિમાન ગળ્યું, જાણે
થરથરતી આલછાછર થરથરી. વિરાટદર્શનના છે એવા
વિરાટ પડછન્દવા.

મહાભારતના શ્લોકપડધાઓ કાનમાં લવ્ય લણુકારા ભરે છે.

મેઘ ગાળે, કાળ ગાળે, ગાળે ચૌદે બ્રહ્માંડ;

પણ તેથી એ પર પ્રભુવર ગાળે, એ ગીત લઈ લઈ ગા.

સાગર સખે! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

મહાભારતના એવા છે સાગરશબ્દો.

ગમ્ભીરો, ગહરો, ઉડો, ગરજતો, કે ગેખી આશિષ શો,
સિન્ધુ! લવ્ય, ભયો ભયો, ગહન છે તુજ શબ્દ સોહામણો;
ધનધેરો, ધનમીડો, ધૂધવતો, પ્રારબ્ધનાં પૂર શો,
શબ્દે શબ્દ સુણું, સુણું—ન રહમબ્ધું; આયુષ્યના ધોર શો.

પ્રારબ્ધનાં પૂર સમો ને આયુષ્યના ધોર સમો—એવો
મહાભાવ છે સાગરશબ્દ; અને એવો છે મહાભારતનો શબ્દ-
પડછન્દવો; મહાભારતની મહાનુભાવિતાને અનુરૂપ.

આયુષ્યનો ધોર વિરલાઓ રહમજે છે. પ્રારબ્ધનાં પૂરની પેઠમ મહાસાગરની યે અવિરામ ઘોષણાના અર્થમર્મ કેક રહમજતાં હોય તો લલે. પણ આપણાં સહલાગ્યે મહાભારતની ભવભરતી શબ્દઘોષણાને અર્થમર્મ શાન્તિપર્વમાં ભીષ્મ પિતામહ એક કાવ્યચરણમાં ઉચ્ચારી ગયા છે. શંકર ભગવાને કહ્યું છે કે મહારી મહાદ્વિલસુરીને સિદ્ધાન્તસાર હવે શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષામિ; તેમ ભીષ્મ પિતામહ સાગરવિશાળા મહાભારતને સારોદ્ધાર શ્લોકાર્થમાં સારવી આલુશય્યામાંથી બોલે છે કે—

યત્ર કૃણસ્તતો ધર્મઃ, યતો ધર્મસ્તતો જયઃ.

હિમાલયની કવિતા છે તે છે મહાભારતની કવિતા. મહાભારતની, ને મહાભારતના અંગ ગીતાજીની, કવિતાને પરમ રંગ છે મહામાનવતા.

મહાભારતના વિરાટકાવ્યમાં હોય ગીતાજીમાંનાં વિરાટદર્શન.

મહાભારતના કવિતામેધ મહાભારત છે.

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંનું કાવ્યદર્શન-એ મહારા વ્યાખ્યાનમાંથી.)

માનવવંશના ઇતિહાસમંડળે મહાભારત છે કાવ્યસૂચી.

૧૮, કપરો પન્થ

મહાકાવ્યના મનોરથનો મહારો પન્થ મહારે કપરો હતો. મહાભારતના જેવી મહાકવિતા મહારે ગાવી; પૃથક પૃથક પાવા-ગઢ સર્માં મહાકાય મહાભારતપાત્રોનાં સાચાં-આબેહૂબ વર્ણુચિત્રો. ચીતરવાં; મૂળમાંનાં અલંકારમહિમા શબ્દધોષણ કવિતાકલાપ વજ્રને એવી નવસાગરધોષણ ગુજરાતી શબ્દાવલિઓમાં ગોરંભાવવી; સાંગોપાંગ એ યુગદર્શન સરજવું; મહાભારતની મહાનુભાવિતા નવઅવતારે આણી મહાભારતના વિરાટકાવ્યને ચરણે, પિતાચરણે પુત્રને ધરે તેમ, અભિનવ મહાકાવ્ય ધરવું; એ ભાવસિદ્ધિ સુલભ નહિ, દુર્લભ હતી.

ન્હાની શી ગોરસીમાં મહામન્થન મહારે માંડવાનું હતું; ન્હાનકડા દર્પણમાં વિશ્વવિરાટને મહારે ઝીલવાનો ને દાખવવાનો હતો. કથાભાગના મૂલાધાર-વસ્તુવાર્તા શિવાય અન્ય સહુ વર્જવાનો સારસ્વતસંકલ્પ હતો.—અને ત્હો યે કે અણુગમ્યા માર્ગે વણુગમ્યું કંઈક આમાં આવી યે ગયું હોય.—પૃથ્વી ને આભનું અન્તર ભરતી એ મહાધોષણ, એ મહાકવિતા, એ મહામાનવતાની કાંઈકે ઝાંખીઓ કરાવવી પાડક! એ ત્હને રહેલું લાગે છે? મ્હને રહેલું ન્હોતું લાગતું.

મહાકાવ્યનો મારગ મહારે કપરો હતો. ડોલન શૈલીમાં ન્હાનકડું મહારે નવમહાભારત લખવાનું હતું.

સાગર ઉપર ચીલા પડતા નથી કે વટેમાગુને માર્ગદર્શન થાય. મહાનગરીઓમાં મહાજનો ફારેલા ધોરીમાર્ગે સંચરે છે; સાગર ઉપર સડકો નથી. સફર લાંબી હતી; પન્થ કપરો હતો.

મારગ વણુચીલાનો હતો ખરો. પણ વેદવ્યાસદીધેહું મ્હારે હોકાયન્ત્ર હતું, સૂકાન હતું. હલ્લેસાં મ્હારે ધડવાનાં હતાં, શઢ મ્હારે મ્હડાવવાના હતા, શઢમાંના પવન મ્હારે ભરવાના હતા, સફર મ્હારે ખેડવાની હતી. જૂઠાવ્યું.

મહાભારતદીધું યુગદર્શનનું હોકાયન્ત્ર મળ્યું હતું, પાત્રદર્શનનું સૂકાન સાંપડ્યું હતું. સ્વબાહુબળનાં હલ્લેસાં નવધડવાનાં હતાં, કાવ્યબ્જ શા શઢો નવમ્હડાવવાના હતા, કવિતાના નવવાયુઓ મંહી નવભરવાના હતા. પણ સૌ મહાકવિઓ નિજપાડી કેડીએ વિચરે છે ને? શું કાલિદાસ કે માધ, શું ભવભૂતિ કે બાણ, શું પ્રેમાનન્દ દયારામ કે દલપત-સૌતી કવિતાશૈલિ ને બાપાશૈલિ નિજનિજની નિરનિરાણી. વિશ્વામિત્રે તેજતેજસ્વી ગાયત્રી છન્દ ગાયો; વાલ્મીકિમુખમાંથી કૂલપાખંડી જેવો અનુબ્રુપ ખરી પડ્યો; શેક્ષ-પીયરમિદટને બ્લેન્ક વર્સનાં મોજાં ઉઠાવ્યાં; ફ્રેંચ ભાવના વાદીઓએ Vers libreની નિર્ઝરણીઓ વહાવી; વોલ્ટ વ્હીટમેને Free verseનાં પૂર છલકાવ્યાં; યથાશક્તિમતિ ન્હાનાલાલે ડોલન શૈલિની પાંખો પ્રગટાવી. વણુખેડયા સાગર કોલમ્બસ ખેડતો; વણુવાયુસંચારી વિશ્વમંડળમાં વિશ્વગુરુત્વાકર્ષણને દૂંઢતો ન્યૂટન

વિચરતો; પવનપાવડીએ જોગન્દરો લોકલોક ધૂમી આવતા. મહા-કાવ્યની મહાઘોષ શબ્દશકિત ને વીરગાથાની વીરકવિતાવાણુ, મહાજન્દની પેઠે, મહારે નવસરજવાનાં હતાં. પૃથ્વીનો પગથાર પૂરાણો છે; ને એ પુરાણા પૃથ્વીપગથારે સૌ નવમહેલાતો માંડે છે. વાર્તાવસ્તુનો ઇતિહાસપગથાર મહારે ભારતપૂરાણો હતો; નવી દુનિયાં જેવી કવિતાસૃષ્ટિ મહારે નવી સરજવાની હતી. નવમહાભારત લખવું એ સાચેસાચ મહાભારત કામ ભાસતું.

પછીથી સરળ થયું, પણ આરંભમાં કપરું લાગ્યું તે તો વીરગાથાની કાવ્યભાષાનું નવસૃજન.

સફર લાંબી હતી; પન્થ કપરો હતો; સાગરે ચીલા હતા નહિ. પણ યુગયુગનો સાગરસફરી ગુજરાતી સાગર ખેડતાં ડરે ખરો? નૈયાં બહેતી મૂકી.

વનરાજ નિજપાડી વાટે વિચરે છે ને? નિજપાડી વાટે ન વિચરવું હોય તે મહાકાવ્યનો મારગ ખેડે નહિ. નિજપાડી કેડીએ મહારં નાવડું જૂકાવ્યું.

શઢ રહડાવ્યા ને ભાવિ શ્રી હરિને સોંપ્યું.

શ્રી હરિએ કદી કોઈની ચે સાચો શ્રદ્ધાને નન્દવી નથી.

૧૯, આત્મનિષ્ઠા અને દૈવી દોરવણી

પાંખે એ કપરા પન્થે અડગ આત્મનિષ્ઠા હતી, વણુબૂલતી
ને વણુબૂલવતી દૈવદોરવણી હતી. એ એ પાંખે તો આલ
પણુ ઓળંગાય.

અને એ મહારી આત્મનિષ્ઠા નિરાધાર ન હતી.

પ્રથમ પગલે હતી પિતાબ્ધી કવિતાદર્શનની પાંખો અને
ગુરુદીધી ઇતિહાસદર્શનની આંખો. મહાકાવ્યના આરંભકાળે એ
પાંખોને ને એ આંખોને હતા ૩૦-૩૫ વર્ષોના જગતઅનુભવો.
આત્મનિષ્ઠા પાંગળી ન હતી.

અને બીજે પગથિયે હતી પેલી મહારી એકલપંડે
ઉભવાની આળાપણુની ટેવ—કે કુટેવ.

These are Clan Alpines' warriors true,
And Saxon! I am Roderick Dhu.

He manned himself with dauntless air,
Returned the Chief his haughty stare.

His back against a rock he bore,
And firmly placed his foot before.

Come one, come all ! This rock shall fly
From its firm base as soon as I.

સ્કોટના કાવ્ય ‘સરોવરની સુંદરી’માંનાં પંચમ કાંડમાંનાં એ વીરચરણો કુમારાવસ્થાનાં શાળાવર્ષોમાં આનન્દતા પ્રોત્સાહી કંઠે હું ગાતો. સ્હામી મીર સ્હામે એકલપડે ઉભી થકતો નથી તે સંભાથની ઝાંખરવેલીઓમાં અટવાઈ રહે છે. જન્મમરણના જગતપારના મહામાર્ગો સહુએ એકલપડે જ ખેડવાના હોય છે.

કવિવરો કવિતા લખે છે ત્હારે એકલપડે હોય છે કે એકલપડે ?

ગિરિવરોને શિખરે શિખરે દુર્ગરાખે પણુ ઉભે છે એકલપડે.

અને ત્રીજે પગથિયે હતી દેશી ને પરદેશી મદાની ખેલોમાંથી સાંપડેલીસંધરેલી મરદાનગી. પોળમાં સીમમાં ખેલમયદાનમાં વાછડા જેવો ઉછળતો, ઋપલ શો સ્કન્ધે સ્કન્ધ લરાવતો. પાર્થનાં ગીતાભાખ્યાં વિશેષણો છે ભરતર્ષલ અને નરપુંગવ. એ છે માનવીમાનવીમાંની Healthy Animalism.

અને કૌમારકાળની એ Healthy Animalismને પોષી હતી આપણા માણુભટ્ટોએ. વ્યાસખોલની એ પડખાપરંપરા આજે અધીં સદી પછી યે જાણે આજમાં ગાજતી સાંભળું છું.

અરે! કોઈ ઉઠો-ઉઠો રાખે,
મચ્છા વેધી વરો કન્યાયે.

મારો-મારો સાંભળાય, મારો-મારો સંભળાય;
ધરતી લાગી ધ્રૂજવા, ને ઉથલપાથલ થાય:
મારો-મારો સંભળાય,

ત્રણચાર હજારની માનવમેદનીના શોરબકારથી વાતાવરણ
ધોરમતું હોય, બટવામાંથી વ્યાસજી તંબાકુના ચપટા ભરી વાગો-
ળતા હોય, બેડિયા દીપકજ્વોત સંકારતા હોય, સહસ્રા એવામાં
માણુરણુકો રણુકે ને શંખનાદ સમા ધીરગંભીર પ્રલંબધ્વનિ સૂરે
વ્યાસજી લલકારી ઉઠે:

વૈશમપાયેન એણી પેર બોલ્યા.

એટલું લલકારતાં દસ સેકન્ડ લાગે. પણ એ અડધા ચર-
ણુચારે તો અડધઝાઝેરોક શોરબકાર શમી જાય.

તું સુણ, જનમેજય રાયે !

પ્રથમ ચરણુ પૂરું થતાંમાં તો સોપો પડી જાય, વ્યાસજીના
બહુબોલથી માનવમહેરામણુ ખળભળતો થભે. શરદનાં ખેતરોમાંના
ભર્યાં ભર્યાં ફૂંડાઓ સમાં નર ને નાર સહુ ઉત્કંઠ થઇ બિરાજે.

વિસ્તારી તુજને સંભળાવું-કહું બીજમપરવ મહિમાયે:
અહો રાયજી ! સુણિયે.

વ્યાસજીનો શંખનાદ બહારીઓમાં સંચરતો, ઝરખાઓમાં
ઢોળાતો, હાપરાહાપરાની પાંખે પાંખે જઈને બેસતો. હાથી એમ

હુંકારે છે, વીર એમ ગાજે છે. અમ બાળમંડળને થતું કે
આપણે એ એવા ગાણ્યે.

રણુશીંગડું એમ ગાજે છે, શંખધોર એવા ગોરબે છે.

પચ્ચાસ વર્ષો પૂર્વે એમ માણુભટ્ટો સજીવન રાખતા'તા
આપણી ગુજર્ મહાપ્રજ્ઞનો મહાભારતનો રસાસ્વાદ.

ચોથે પગથિયે હતો અઢારેક વર્ષોના દીર્ઘકાળનો નિત્ય
નિત્યનો મહારો ક્ષાત્રસંપત્તિ. ક્ષત્રિયશાળામાં દેવે શિક્ષક નિર્મ્યે
ક્ષત્રિયસંપત્તિ મહને સહેજે સાંપડ્યો. ક્ષત્રિયવંશીનાં રતુંબડાંનેણ,
ચાપ જેવી એમની ગોરમ્ભતી ભમ્ભરો, એમની કરડી વાણ, એમના
અંગના આમળા ને મરડાટ, એમની ઉદારતા ને ઓજસ્વિતા: એમના
હૈયાભાવ બોલતા. બ્રાહ્મણુવૈશ્યને તેમ ક્ષત્રિયને એ આજ રજ મહડેલી
છે, છતાં કચ્છારેક કચ્છારેક મેઘાચ્છાદનમાંથી એ સૌની વીજળીઓ
ઝબૂકે છે. મહારા શિષ્યપરિવારને મહેં કાંઈક ભણાવ્યું હશે-
ધણાખરા આજ ગુણુભાવે ને ગુરુભાવે સંભારે છે.-તો એ મહારો
હતો શિક્ષકધર્મ. પણ મહારા શિષ્યપરિવારે મહને કાંઈ ઓછું
ભણાવ્યું નથી. જેવાં છે તહેવાં-આપણા યુગ જેવાં ને આપણા
દેશ જેવાં-ક્ષાત્રવર્ચસનાં તેજદર્શન એમણે મહને કરાવેલાં છે.
એ ક્ષાત્રતેજદર્શનનાં પણ મહને મળ્યાં છે મહારા વીરગાથાના
કપરા માર્ગે વણુવિસારાતાં સંભારણાં.

અને પાંચમે પગથિયે છે અમ દલપતવંશની ૧૮૪૮ થી ૧૯૪૦ પર્યંતની લગભગ દસ દાયકાની અવિશ્રાન્ત કાવ્યોપાસના. જગતઘટિતિહાસે જાત પાડતી, યજ્ઞઓત સમી પવિત્ર ને પાવન-કારી, દલપતવંશની સદીબરની એ અખંડઓત કાવ્યોપાસના હતી મહારી આત્મનિષ્ઠાનો અવિચળ સારસ્વત પાટલો.

અને છેલ્લે છેલ્લે એક ગોત્રકથા કહી લઉં કે વેદવ્યાસનો હું ગોત્રઅનુજ છું, હું યે ન્હાનેરો પારાશરગોત્રી છું. વ્યાસજીની જગત્સહનવી ને મહાર્ ગામઝરણું એક જ મહામેધેવહાવેલાં છે. આજ પાંચ હજાર વર્ષે એ ગોત્રજ્યોતનાં તેજ કેટકેટલાંક રહ્યાં હશે તે તો ભગવાન જાણે. પણ વંશવેલનો ગોત્રતણખો છેક જ હોલવાયો નહિ હોય એવી આત્મનિષ્ઠાને ખોટી યે પાડશે કોણ ?

આટઆટલું ભાથે ભરીને હું મહાકાવ્યના પન્થે પડ્યો.

અને દોરવણી હતી દેવની. દેવ રૂંડે તો દેવ લાગે, ને દેવ તૂટે તો મેહુલા વરસે.

બ્રહ્મા ભૂલ્યો ન હતો, વિધિ પાંશરો હતો. વર્ષોનાં વનમાં દેવ ડગ ભરાવતો હતો, ને મહાકાવ્યને માર્ગે દોરતો હતો.

પન્થ કપરો હતો, પણ વિધિ પાંશરો હતો.

૧૯૦૨થી અધૂરો પડેલો ઇન્દુકુમાર સરગતોસુધારાતો હતો; ૧૯૦૪માં વસન્તોત્સવનું નવસંસ્કરણ થતું હતું; નવનવા

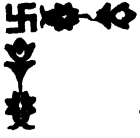
રાસગીતોની રસધૂન જામતી હતી: વીસમી સદીના એ પ્રથમ દાયકામાં-૧૯૦૧ થી ૧૯૧૦ પર્યન્ત-વેણુનાદની સંગાથે સંગાથે દુંદુભિનાદ પણ હૈયાદેશે ગાજતો હતો. મહારા ગીતાભાષાન્તરનો એ દાયકો-૧૯૦૧માં આદરેલું ભાષાન્તર ૧૯૧૦માં છપાયું. અને એ ભાષાન્તર સમશ્લોકી હોવાને કારણે મૂળગત શબ્દોનું પદોનું અલંકારોનું વિરાટદર્શનનું પાર્થકૃષ્ણની મહાકવિતાનું સર્વદેશીય ને તલસ્પર્શી સર્વાંગ અધ્યયનમનન એ દાયકામાં ચાલતું હતું. આગમને હું નહોતો જાણતો; અગોચરને ઘાટે ખેડો ખેડો વિધિ આગમને વાંચતો હતો. વીરી સુભદ્રાએ વીર કૃષ્ણચન્દ્રને કહ્યું હતું તેમ વિધાત્રી જાણે મનમાં મનમાં ગણગણતી કે ત્હારે એક Lyricની વાંસળી વગાડવાની નથી, ત્હારે Epicનો દુંદુભિનાદ પણ ગજવવાનો છે.

વિધિ એમ મહને મહાકાવ્યના મારગનો ભોમિયો કરતો.

અને પછી '૨૬ના ઓકટોબરમાં મહાકાવ્ય પ્રગટવાનું હશે એટલે એ જ સાલ-'૨૬ના મે માસમાં માથેરાનશિખરેદૈવે વિશ્વગીતા લખાવી ને વિશ્વવિરાટમાં ધૂમાવ્યો: જાણે કહેતું હોયને કે મહાકાવ્ય આદરતાં પહેલાં વિશ્વમંડળે જ ને જોઈ વળ.

મહાકાવ્ય માટેની આ સૌ દૈવકરાવેલી પૂર્વતૈયારીઓ હતી. રણરમણને કાળે રથીને વિધાતા શસ્ત્રસામગ્રી જાણે સજ્જ-વતો હતો.

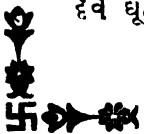

પછીનાં ચાર વર્ષો, '૨૬ '૨૭ '૨૮ ને '૨૯, આ વોરગાથાની મહારી કાવ્યયાત્રાનાં હતાં. અને તે પછી પાછો વિશ્રામઘાટે જઈને એકો; વળી પાછો બંસીબટને ઘાટે એસી મહારી ન્હાનકડી વાંસળી વગાડવા માંડી. મહાકાવ્યનાં મહાવન મૂકી વળી ફૂલ-વાડીઓમાં ચાલ્યો. પણ અર્ધશતાબ્દી પછી, આયુષ્યના મહાવનમાં ઘૂમતારંમતારાં, સુવર્ણમહોત્સવના ને મણિમહોત્સવના અન્તરિયાળના દાયકામાં—'૨૭થી '૩૭—પ્રેરણાનાં જાણે પૂર ઉલટયાં હતાં, સાહિત્યપ્રવાહ જાહનવીવેગે વહેતો હતો. આયુષ્યની એ અદ્વિતીય સાહિત્યજ્વલ હતી; આપણા સાહિત્યઇતિહાસની યે કદાચ એ વિરલ પ્રેરણાજ્વલ હશે. જૂનાનવા પોણાસોએક ગ્રન્થો એ દાયકામાં છપાયા. એ દાયકો ભગીરથદાયકો હતો; પણ એ દાયકો વીરગાથાનો ન હતો.

છતાં એ દાયકામાં યે વિધિ પાંશરો હતો.

ભારતમહાસમ્રાટનાં કુંવરકુંવરીએ રાજવૈભવ ત્યાગી ભેખ લીધો, ધર્મસંન્યાસી થયાં, રાજ્યસંસ્થાપના કાળે નહિ—ધર્મ સંસ્થાપના કાળે સાગર ઓળંગી સિંહલદ્વીપે ગયાં એની મહાવાર્તા વિધિએ લખાવી. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે એકેલા, ૧૯મી સદીના આપણા સુદામાશાયી ગૃહસ્થસંન્યાસીની મહાકાવ્ય સમી જીવન કથા લખાવી ને નવયુગના યુગપલટાની આપણી મહાગાથા ભણાવી. પ્રથમ તૈયારીકાળમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની મહાકવિતાનાં દોષિસ્તાં દૈવે ઘૂટાવ્યાં હતાં, તેમ આ દ્વિતીય તૈયારીકાળમાં ઉપનિષદોની

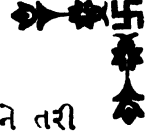

મહાકવિતાનાં દોપિસ્તાં દૈવે ઘૂંટાળ્યાં. પ્રથમ કાળે કૃષ્ણપાર્થને મહાસત્સંગ સધાવ્યો હતો; દ્વિતીય કાળે મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિવરોના મહાર્ષિમંડળમાં મહને વિચરાવ્યો. અને '૨૬માં યુગપલટા પૂર્વે જેમ વિશ્વમંડળે ધૂમાવી વિશ્વગીતા લખાવી હતી, તેમ '૩૯માંના વીરગાથાના પુનરાગમન પૂર્વે પૃથ્વીમંડળે ધૂમાવી '૩૨માં લખેલી સારથીની કાદમ્બરી '૩૮માં પ્રગટાવરાતી. પ્રથમ કાળમાં ગીતા ને વિશ્વગીતા વીરગાથા કાળે સજ્જતાં હતાં; દ્વિતીય કાળમાં ઉપનિષદો સંઘમિત્રા કવીશ્વર દલપતરામ સારથી વીરગાથાની કાવ્યવિભૂતિઓ સમ્પવતાં હતાં.

વિધિ એમ પાંચરો હતો ને મહાકાવ્યના પન્થે વાળતો હતો.

પણ પાઠક ! એ આમનિષ્ઠા ને દૈવદોરવણી પરિણામે સાચાં નીવડ્યાં છે ખરાં ? મહાભારતની મહામાનવતા ને મહાકવિતાનાં, એ વાક્યોપણ ને એ વિશ્વવિભૂતિઓનાં કંઈકે દર્શન આમાં થાય છે ખરાં ? ઇસ્લામી ઇતિહાસનવેશ લખે છે કે આગ્રે ચે મધ્યરાત્રિએ મધ્યરાત્રિએ કુરુમંડળના રણમયદાનમાં, કુરુક્ષેત્રના ત્રિકાળસન્દેશ સમી, કાળધોપણુ ગાળે છે ને જવદલાને સંભળાય છે. કુરુક્ષેત્રની એ કાળધોપણુનો પડધો આ મહાકાવ્યમાં સંભળાય છે ખરા ? ગુજરાતના નીલકંઠો ને મહીનાથો જાણે. મહારી વતી તો મહાકવિ કાલિદાસે બે હજાર વર્ષ પૂર્વે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી દીધેલો છે કે ક્યાં એ મહાસાગાર ને ક્યાં આ

નાવકું ? પવનપંખાળા ક્રિયા ક્રિયા ગરૂડરાજ ગગનમંડળને તરી
ઉતર્યા ? મહાભારતનો સવાલક્ષપૂર શ્લોકભંડાર; અને કેટલાએક
ચારચરણી શ્લોકોને કારણે અઢીલક્ષપૂર ઉપરની એની ચરણપાં-
ખડીઓ. ગિર્વાણની એ અઢી લક્ષ ચરણોર્મિઓને દશેક હજાર
ગુર્જર ચરણાવલિઓમાં નવઅવતારે અવતારવાનું આ કાવ્ય-
ગુન્થન. આ વિરાટકાવ્ય નથી, મહાકાવ્ય-વીરગાથા છે.

ભારતવર્ષનો જેટલામો ભાગ ગુર્જરદેશ છે, પુત્રી ગુર્જરગિરા
કને માતા ગિર્વાણગિરાનો જેટલામો વારસાભાગ છે, મૂળ મહાભા-
રતના સાગરમાંનો જેટલામો અંશ આ વીરગાથાના સરોવરમાં છે,
એટલાં યે મહર્ષિ વેદવ્યાસની જગતજયિની કાવ્યધોષણા, કુરુ-
મંડળનો જગતભીષણ કાળધોષણા, ને કૃષ્ણચન્દ્રની ત્રિકાળગાજન્તી
પાંચજન્યધોષણા આ વીરગાથામાં સંભળાતાં હોય તો તો આ
કાવ્યઆલેખક નિજને કૃતકૃત્ય માનશે.

ગુર્જરગિરા ગિર્વાણની પુત્રી છે; આ મહાકાવ્ય મહાભારતનો
કુમાર છે. અને બીજા પાર્થ સમોવડ અભિમન્યુ સમો આ કાવ્ય-
કુમાર હોય તો પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થની એ સફળતા.

વવેલાં પુણ્ય કાનાં ફળ્યાં નથી ? કે મહારાં અફળ રહ્યાં હોય ?

૨૦, પરમ ગુજરાતીને ગાયો છે

અને આ છે આપણા પરમ ગુજરાતીની ગુણગાથા.

શ્રી કૃષ્ણ ગુજરાતના છે એટલા ભારતના છે, ને ભારતના છે એટલા પૃથ્વીના છે. છતાં નિર્વિવાદપણે કૃષ્ણચન્દ્ર સદીભરના ગુજરાતી છે.

૨૪ની વયે મથુરાનગરી ત્યાગી ને સુવર્ણનગરી દ્વારિકા વસાવી ને પશ્ચિમસાગરકાંઠે વાસ કરીધો, ત્હારથી શ્રી કૃષ્ણ ગુજરાતી થયા. લગભગ એકસો વર્ષનો શ્રી કૃષ્ણનો ગુજરાતવાસ. સૈકાભર સાગરઘોષણાઓ ત્હાં ઘોળી ઘોળીને પીધી, અને એમ શ્રી કૃષ્ણ સુંદર મટી ભવ્ય થયા. છ દાયકાભર સાગરઘોષણા પીપીને પછી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર કુરુક્ષેત્રે ગયા ને કુરુક્ષેત્રમાં ભારત ભાગ્યવિધાતા થયા. દુર્યોધનના સિંહાસને ધર્મરાગને સ્થાપ્યા. યુગપલટો કરીધો.

ગુરુઘેર વનમાં લાકડાં ફાડતા, હસ્તિનાપુરે કૌરવમહેમાની ત્યાગી ભાવે વિદૂરજીની ભાજી જમતા, ઋષિવરના લતાપ્રહાર હૈયામાં ઝીલતા, આગમદર્શન કરી અધોર હાથે જાદવકુળને સમેટી લેતા, ગોમતીસંગમના સાગરલોહમાં ને રેવતાચળનાં શિખરાગ્રોમાં-પયધમ્બરની પેટે-વારાહરતી ભમતા, સિંહોમાં સિંહરાજ ને ફૂલડાંમાં ફૂલપાંખડી સમા કૃષ્ણચન્દ્ર જગત્ ધતિહાસે અદ્વિતીય માનવમૂર્તિ છે.

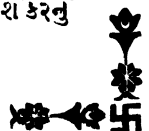

ગુજરાત ! એ ત્હારો પરમ ગુજરાતી.

‘અને ત્રણ ત્રણ ગુણુગૌરવી મહાકાવ્યોએ—મહાભારત, ભાગવત, ને હરિવંશે ઉદ્ધાર્યાલો મહાભારતનો કાવ્યનાયક શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર—પણ અસ. આ પ્રસ્તાવના છે, કૃષ્ણચરિત્રનો અન્થ નથી. એનો નામોચ્ચાર એ જ એની ગુણુગાથા.

‘વયનાં ૧૧ વર્ષ એણે ગોકુળવૃન્દાવનમાં ગાળ્યાં. એ દસકો તે ભાગવત દશમસ્કન્ધનો, વૈષ્ણવી આળસ્વરૂપપૂજનો, યશોદા મૈયાનો, ગોપીઓનો; નરસિંહ, મીરાં, દયારામ, સુરદાસ, ગૌરાંગ, જયદેવનો; પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરસનો. પછી ૨૪ની વયે જમનાતટ ત્યાગી શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે સાગરવાસ કીધો, દ્વારિકાની સાગરનગરી વસાવી, ને દ્વારિકાધીશ થયા; ને સૈકો ગુજરાતે વસી ૧૧૯—૧૨૫ની વયે પુનઃ ગોલોકવાસી થયા. એ સૈકો તે મહાભારતનો, હસ્તિનાપુરનો, ભીષ્મનો, પાર્થનો, કુરુક્ષેત્રનો, ભગવદ્ગીતાનો, વિરાટદર્શનનો. પછી ભારત, ભાગવત, ને હરિવંશ—ત્રણ મહાકાવ્યોમાં એ ગવાયો.’ (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંનું કાવ્યદર્શન.)

કુરુક્ષેત્રની અઢાર અક્ષૌહિણીની શસ્ત્રસજ્જતા વચ્ચે શ્રી કૃષ્ણ એક નિઃશસ્ત્રી ઉભા હતા કેમ ? શસ્ત્રરમણા એમને ગમતી નહોતી કે આવડતી નહોતી ? આયુષ્યભરમાં શ્રી કૃષ્ણે અનેક શસ્ત્રખેલ ખેલ્યા હતા. ધન્વિનું વજ્ર, વિષ્ણુનું સારંગ, શંકરનું

પિનાક, પાર્થનું ગાંડીવ, બીમની ગદા; તેમ શ્રી કૃષ્ણનું આયુધવિશેષ હતું સુદર્શન ચક્ર. સૂર્યમંડળ સમું સુદર્શન તેજ જ્વાલાવન્તું હતું, અસીધારા સમી સુદર્શનની પરિવહારા હતી. તો ભારતના મહાસંગ્રામકાળે શ્રી કૃષ્ણ નિઃશસ્ત્રે ઉભા હતા કેમ ?

કુરુક્ષેત્રનાં આગમ નિરખી જે કારણે બળરામ તીર્થયાત્રાએ ગયા એ કારણે શ્રી કૃષ્ણ કુરુમંડળમાં નિઃશસ્ત્રી થયા. પાર્થ ને દુર્યોધન બન્ને ય જાદવકુળના સગાઓ; અને યાદવસહાયતા અર્થે બન્ને ય દ્વારિકા આવ્યા. કોની વહારે ચહડવું એ ધર્મસંકટ ઉભું થયું. કૃષ્ણચન્દ્રે એ પદ્ધતિ બંધી: એકમાં શસ્ત્રસજ્જ સકલ યદુ સેના મૂકી ને બીજામાં નિઃશસ્ત્રી એકલપડે પોતે. નિજ સખા અને સહદને નહિ, શ્રી કૃષ્ણની નિઃપક્ષપાતતાએ પસંદગી સોંપી કૌરવરાજને. કૌરવરાજે સ્વભાવાનુસારિણી સેનાવરણી કીધી. કુરુમંડળમાં શ્રી કૃષ્ણ તેથી નિઃશસ્ત્રી.

અને શ્રી કૃષ્ણ શસ્ત્ર કરતાં ચક્રવર્તી ગણાતા મન્ત્રને; કર્મ કરતાં કર્મપ્રેરણાને અધિકી માનતા; આયુધ કરતાં વ્યૂહને, શસ્ત્ર કરતાં શાસ્ત્રને મહાન ગણાતા; એટલે કુરુક્ષેત્રમાં કૃષ્ણ મહારથી નહિ, સારથી થયા. અર્જુનના ગાંડીવ કરતાં યે કૃષ્ણચન્દ્રની ગાંડીવપ્રેરણાએ કુરુક્ષેત્ર જીત્યું હતું. કુરુક્ષેત્રમંડળમાં ગાયેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા છે કૃષ્ણચન્દ્રનો પરમ મન્ત્રોચ્ચાર.

અને સુવર્ણદ્વારિકાવાસી મહાવૈભવી કૃષ્ણદેવ યોગેશ્વર હતા, ત્યાગન્મોત હતા. દ્વારિકામાં પોતે રાજમુગટ પહેર્યો નહોતો, રાજમુગટની પ્રેરણામૂર્તિ હતા. કુરુક્ષેત્રમાં પણ શ્રી કૃષ્ણે સેના-સ્વામીનેા સંગ્રામઅભિષેક અંગિકાર્યો નથી, સેનાસ્વામીની મન્ત્રણા-મૂર્તિ થયા હતા. યોધસ્વામીને કે કાવ્યસ્વામીને પરબ્રહ્મ પ્રેરણા પાય છે, મન્ત્ર ટૂંકે છે; અને સવ્યસાચીને કહે છે કે

નિમિત્તમાત્રં ભવ, સવ્યસાચિ !

નિમિત્ત થા માત્ર તુ, સવ્યસાચી !

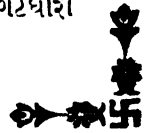
વિશ્વમંડળે સકલ નિમિત્તસમુદાયોની પ્રેરણા છે પરબ્રહ્મ.

દ્વારિકામાં ને કુરુક્ષેત્રમાં કૃષ્ણચન્દ્ર પ્રેરણામૂર્તિ હતા.

પાંડવકૌરવો પિતામહને નમતા, ભીષ્મ પિતામહ કૃષ્ણ-ચન્દ્રને પ્રણમતા. ભારતરાજમંડળે ત્હારે જગતની એ પ્રેરણા-મૂર્તિની અગ્રપૂજા થતી.

કુરુક્ષેત્રની એ પ્રેરણામૂર્તિનું આ મહાકાવ્ય.

શસ્ત્રધારીઓમાં નિઃશસ્ત્રી, કર્મચારીઓ વચ્ચે નિષ્કામની ધોષણાગગનવણહારા, મહાવૈભવોમાં નિવસતા યોગેશ્વર-જાણે ખીમ જનક વિદેહીઃ એવા હતા શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર. સુદામાના મિત્ર, પાર્થની પ્રેરણા, રાજસભાઓની મન્ત્રણા, પિતામહના પૂજ્ય, રાજમુગટધારી

ન છતાં રાજમુગટધારીઓના કિરીટાગ્ર: શ્રી કૃષ્ણ બીજા ભારત ઇતિહાસે નથી, જગત્કૃતિહાસે નથી, તો ગુજરાતકૃતિહાસે અન્ય ક્યાંથી હોય ?

દુનિયાં દેવોની છે, ને દેવો દુનિયાંના છે. કુરુક્ષેત્ર શ્રી કૃષ્ણનું છે, ને શ્રી કૃષ્ણ કુરુક્ષેત્રના છે.

આ વીરગાથામાં ગુજરાત ! મ્હેં તો આપણા પરમ ગુજરાતીને ગાયો છે.

મહાભારતનો મુગટ છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા; ગીતામાંના મુગટમણિ છે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર.

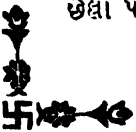

૨૧, વીરગાથા, ઇતિહાસ, કે શાસ્ત્ર ?

મહાભારત એટલે સંસારદર્શન અને કાળદર્શન.

કેટલાંક કાવ્યો નાટકો નવલકથાઓ સંસારમન્યનપ્રધાન હોય છે; કેટલાંક ઇતિહાસમન્યનપ્રધાન હોય છે; થોડાંક ક્વિલ-સુપ્રી ને ધર્મમન્યનપ્રધાન હોય છે. મહાભારતના વિરાટકાવ્યમાં સંસારમન્યન છે, ઇતિહાસમન્યન છે, ક્વિલસુક્ષ્મમન્યન છે, ધર્મમન્યન છે; પણ પ્રધાનતઃ મહાભારતમાં યુગદર્શન છે. મહાભારત ઇતિહાસ કહેવાય છે ને શાસ્ત્ર પ્રમાણાય છે. રામાયણ અને મહાભારતમાં-આર્યાવર્તના Epicsમાં, સૂર્યમંડળ ઉપર આલ વિસ્તરે છે એવી, આર્ય મહાપ્રજ્ઞની સાત્ત્વિકતા સર્વગામી છે. દાંતેની Divine Comedy, મિલ્ટનનું Paradise Lost, અને આપણું શ્રીમદ્ ભાગવત સાત્ત્વિકતાપ્રધાન છે; પણ તે તો તહેમનાં સાત્ત્વિક વસ્તુવાર્તાએને કારણે. ભારતનાં Epics મહાસંહારક રણસંગ્રામનાં દે, છતાં ધર્મશાસ્ત્ર સમાં સાત્ત્વિકતાપ્રધાન છે એ તો એમનામાં ઉતરેલો છે આર્ય મહાપ્રજ્ઞનો ગુણમહિમા ને ગોત્રવારસો. મહાભારતનો મહાસાગરવિશાળો અક્ષરપગથાર, એની આલંકૃતરી અગાધના, એની પ્રલંબપડ-છન્દાળી ચરણાવલિઓ, એની સર્વતોમુખ વિશ્વવિરાટતા, બીજો ભાસ્કર ઉગશે કે બીજું નભોમંડળ પૃથ્વીને આચ્છાદશે ત્યારે, માનવજગતે ફરી વળી પ્રગટશે ને પ્રકાશશે. માનવઇતિહાસનાં છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષમાં તો પૃથ્વીએ બીજું મહાભારત દીઠું નથી.

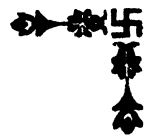

ઇતિહાસયશસ્ત્રી આદ્યશાહ અકબરશાહે મહાભારતનું ક્ષારસી ભાષાન્તર કરાવ્યું હતું. અને શાહજાદા મુરાદને મધ્ય-હિન્દના સૂઆગિરિએ યુરહાનપુર પાઠવ્યો ત્યારે એ મહાનુભાવ શાહાનશાહે શાહજાદાને આદ્યશાહી પરમ ભેટ તરીકે મહાભારતનું એ ક્ષારસી ભાષાન્તર આપ્યું હતું.

મહાભારત એટલે માનવવંશની પચ્ચાસ સદીઓનું સર્વ-તોભદ્ર વિરાટકાવ્ય.

મહાભારત અગાધ છે.

૨૨, મહાભારતના નાયક કોણ ?

કાવ્યમીમાંસાનો એક પ્રધાન પ્રશ્ન હજી વિચારવાનો—
 નિર્ધારવાનો રહે છે કે મહાભારતના વિરાટકાવ્યના નાયક કોણ ?
 આ કાવ્યમહાસાગરના અધિદેવ કયા ? પ્રાકૃત પુરુષ તરત
 ઉચ્ચરશે કે મહાભારતનો નાયક છે કુરુક્ષેત્રટંકારકારી મહારથી
 અર્જુન. કોઇક ધર્મવૃત્તિના માનવીઓ યુધ્ધ્યાન્તે સિંહાસનારૂઢ
 થયેલા શકપ્રવર્તક ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને મહાભારતના કાવ્ય
 નાયક કહેશે. એથી વિશાળદૃષ્ટા કહેશે કે મહાભારતના નાયક
 છે કુરુક્ષેત્રવિજેતા પાંડવપંચાયતન. સમગ્ર કાવ્યક્ષિતિજ-
 મંડળમાં સંચરતી દૃષ્ટિવન્તાઓ કોઈ કહેશે કે દ્વયપક્ષપ્રતાપી
 પાંડવકૌરવો છે મહાભારતના નાયકમંડળ. સવા શતાબ્દીના
 રણસંગ્રામોના ખેલનાંદા, સકલ યોધશિખરોના ગૌરીશિખર સમા
 શિરછત્ર, સમસ્ત કુરુમંડળના પૂજ્ય, રાજત્યાગી-લમ્પત્યાગી,
 જંગળેગન્ધર, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, સંગ્રામમૂર્તિ, યુગાવતાર સમા
 ભીષ્મ પિતામહને કોઈ જવલેલો મહાભારતના નાયક લાખશે.
 આ સહુ ઉત્તરોમાં ભાગત્યાગ ન્યાયે સત્યાંશો છે; અને ત્હો પણ
 એ સૌ ઉપરછલ્લા, ને તેથી અધૂરા, કાવ્યઉત્તરો છે. પાંડવ-
 કૌરવો સ્વયં, અને કુરુસંગ્રામમાં સંમળેલા યોધુકામાન્ અઢાર
 અક્ષૌહિણી યોધરાજો, તો હતા મહાભારતની કાળશેતરંજનાં
 મહોરંઓ. એ કાળશેતરંજનો રમનારો તો હતો ન્યારો, નિરાળો,
 ને અઢાર અક્ષૌહિણીની શસ્ત્રસંજ્ઞતાની વચ્ચેનો નિઃશસ્ત્રી.

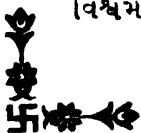

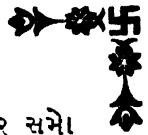
કૃષ્ણચન્દ્ર હતા કુરુમંડળના ભાગ્યવિધાતા. એ મહારથી નહોતો; મહારથીનો એ સારથી હતો. એ પરાક્રમભૂતિ નહોતો; પરાક્રમની એ પ્રેરણાભૂતિ હતો. કોઈ પણ મહાકાવ્યના અધિદેવ એમાંની શ્લોકચરણાવલિ છે ? કે શ્લોકચરણાવલિમાંના શબ્દમણિઓ છે ? કે એ શબ્દમણિઓમાંનાં અક્ષરકિરણો છે ? કે એ શ્લોકો શબ્દો અક્ષરોના બીતરમાં પ્રતિષ્ઠિત, પ્રવર્તી, ને ઝબકતી પ્રેરણા ? કોઈ એ મહાકાવ્યના સમસ્ત કાવ્યદેશે ચક્રવર્તી છે એમાંની અન્તર્યામી કાવ્યપ્રેરણા. કાવ્યશ્લોકોને કાવ્યશબ્દોને કાવ્યઅક્ષરોને, સૂત્રધારવત, અન્તર્યામી કાવ્યપ્રેરણા જેમ રમાડેનચાવે છે, તેમ મહાભારતની મહાશેતરંજનાં સકલ મ્હોરાંઓને રમાડનારભમાવનાર છે અન્તર્યામી શ્રી કૃષ્ણદેવ. કૃષ્ણદેવ છે કુરુક્ષેત્રના રણમંડળના સંગ્રામવિધાતા. ગીતાજી કહે છે કે

બ્રામયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારુઢાનિ માયયા:

સ્વમાયાથી ભમાવે છે સૌ યન્ત્રારૂઢ ભૂતને.

કુરુક્ષેત્રનાં માનવમ્હોરાંઓની પ્રાણપ્રેરણા, મહાભારતના વિરાટકાવ્યના કાવ્યનાયક, સંગ્રામવિજયના અધિદેવ છે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર. હજારો વર્ષથી ભારતીય મહાપ્રજા બોલે છે કે મહાભારતનો સારોદ્ધાર છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા; અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો સારોદ્ધાર છે એકાદશમા અધ્યાયમાંનું 'વિરાટદર્શન'. વિશ્વમંડળ સંભરતા વિરાટદર્શન સમીપે સમસ્ત મહાભારતનો

મહાસાગર તો શું પણ સમસ્ત માનવમહેરામણ હીલ્લર સમે ભાસે. શ્રી કૃષ્ણદેવ કરતાં યે શ્રી કૃષ્ણદેવનું વિરાટસ્વરૂપ છે મહાભારતના અધિદેવ.

અદ્ભુતદર્શનવિસ્મિત પાર્થે વિરાટપુરુષને પૂછ્યું કે આપ છો કેણુ ? ને આપની શી છે મહાપ્રવૃત્તિ? કુરુક્ષેત્રવિજેતા પાર્થને ત્રિલોકગાઝનતા એક જ ચરણમાં વિરાટપુરૂષે ત્યારે ઉત્તર દીધો કે

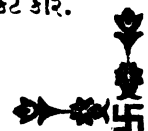
કાલોસ્મિ, લોકક્ષયકૃત્તપ્રવૃદ્ધઃ;

ધ્રુવ કાળ, લોકક્ષતિ કાળ વાખ્યો.

વિરાટપુરૂષ બોલ્યા કે એ મહાર્ મહાનામ, એ મહારો મહાધર્મ.

ભારતવર્ષના નાભિસ્થાને ઉજ્જયિનીમાં મહાકાળેશ્વર વિરામાન છે એમ મહાભારતના નાભિસ્થાનમાં પણ મહાકાળેશ્વર વિરાજે છે: ભીષણરૂપ ને ભવભયંકાર. ઉજ્જયિનીના છે એ જ છે મહાભારતના અધિદેવ.

મહાભારતના વિરાટકાવ્યની કાવ્યમીમાંસા કંડે છે કે મહાભારતના અધિદેવ છે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર; અને ત્હેમાં ય તે શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનું વિરાટસ્વરૂપ; અને ત્હેમાં ય તે કાલોસ્મિનો ત્રિલોકટંકાર.

કુરુક્ષેત્રના ને મહાભારતના ચક્રવર્તી નાયક છે કાળીદાસ.

મહાભારત કાવ્ય છે વિરાટ, ને કાવ્યનો આત્મા એ છે વિરાટ.
મહાભારત છે વિશ્વવિરાટની મહારમણા.

૨૩, ગીતાજીમાંનું પેલું ધ્રુવપદ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર એક પદ વારંવાર ઉચ્ચારે છે કે તસ્માત્ યુદ્ધચ્ચસ્વ, ભારત! અધ્યાયે અધ્યાયે જાણે બોલાવું એ છે ગીતાજીનું ધ્રુવપદ. એ મન્ત્રસ્થાપનાર્થે-એનાં પ્રતિષ્ઠાઉત્થાનને કારણપ્રસંગે તો ગીતા ગવાઈ. એ ધ્રુવપદનો યોધવિશાળો માત્ર નહિ, માનવવિશાળો અર્થ શો? સંસારીઓના નિત્યસંસારવ્યવહારમાં એ ગીતામન્ત્રનો ઉદ્દ્યોધ કેવોક? ડગલે ને પગલે સૌએ કાંઈ ખડ્ગ જેવવાનાં નથી કે શર ચઢાવવાનાં નથી. તો ડગલે ને પગલે ભગવાને ઉદ્દ્યોધણા કેમ કીધી કે તસ્માત્ યુદ્ધચ્ચસ્વ, ભારત! સંસારીઓના નિત્યસંસારે એ ધ્રુવપદનો સારભાગ કિયો?

મહાભારતમાંના એ પ્રાચીન ધ્રુવપદનો અર્થસ્ફોટ અમેરિકાની અર્વાચીનતાને આરેથી ગઈ સદીમાં થયેલો છે. અમેરિકાના કવિવરે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના એ પદના ભાષ્યરૂપ જાણે કાવ્ય રચેલું છે. Psalm of Life-જીવનસ્તોત્ર નામનું સ્થિતપ્રસતાનું કાવ્ય અમેરિકાના આરે ત્હાંના કવિવર લોંગફોર્ડેએ ઉદ્દગાયેલું છે. અને એ જીવનસ્તોત્રના કાવ્યમાં એક પદ છે કે

Be a hero in the strife: સંગ્રામકાળે વીર થા.

નવીન દુનિયાને આરે ગવાયેલા એ કાવ્યપદનો અર્થમર્મ છે એ જ છે અર્થમર્મ કુરુક્ષેત્ર મધ્યે ગવાયેલા ગીતાજીના

ધ્રુવપદનો. કૃષ્ણધોષણા છે કે તસ્માત્ યુદ્ધયસ્વ, ભારત ! પાંચ હજાર વર્ષ પછી લોંગફોર્ડો ઉદ્ધઓધે છે કે સંત્રામકાળે વીર થા.

અને ધીર ને વીર છે સત્યની ઢાલનાં બે પાસાં. શ્રી કૃષ્ણ ધીર હતા, પાર્થ વીર હતો. અને યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ, યત્ર પાર્થ ધનુર્ધર, ત્હાં નીતિ લક્ષ્મી જય ને વિભૂતિ સદા વસે છે.

ધીર ને વીર છે જયની બે પાંખો.

૨૪, કચ્છારેકે જગત કુરુક્ષેત્ર મટશે ખરું ?

છે ત્હેવું જગત કુરુક્ષેત્ર જ રહેશે ? કે કચ્છારેકે જગતના કુરુક્ષેત્રનું નન્દનવન સરળશે ખરું ? હજારો વર્ષજૂનો માનવવંશનો એ મહાપ્રશ્ન છે. વેદકાળથી આર્યપ્રજા શાન્તિપાઠ ઉદ્દગાતી આવી છે, અને આજે યે શાન્તિપાઠ યજ્ઞયાગના સમારંભોમાં ઉચ્ચારાય છે. છતાં વિશ્વશાન્તિ કાલે હતી તેટલી જ આજે આઘી છે, ને એ ઇતિહાસપ્રશ્ન સદાની પેઠે આજે યે જગત સમક્ષ ખડો છે. મહાભારતકારે એ કાળપ્રશ્નનો ઉત્તર ઉચ્ચારેલો છે. પાંડવપાઠવ્યા શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર હસ્તિનાપુરે કૌરવરાજસભામાં રાજવિષ્ટિએ પધાર્યા. ભીષ્મ અને દ્રોણ સમા ડહાપણના દરિયાવ ત્હારે કૌરવરાજસભામાં વિરાજમાન હતા. કૃષ્ણચન્દ્ર સ્વયં વિષ્ટિહૂત હતા. છતાં કુરુમંડલનો મહાસંહાર અવરોધ્યો અવરોધાયો ન હતો. ભગવાન જેને આવતું અવરોધી શક્યા નહિ એને માનવીનું મગતરું શું અવરોધવાનું હતું ? દુનિયામાં દૈવી ને આસુરી બે સંપત્તિઓ છે. માનવી દેવપુત્ર પણ છે, પશુપુત્ર પણ છે. અન્યાય આક્રમણ પરલોલુપતા પૃથ્વીપગથારેથી ધોવાશે ત્હારે રણસંગ્રામો પૃથ્વીપગથારેથી ધોવાશે. પશુતાના અંશઅવશેષો જ્યાં સૂધી માનવીના માનસદેશમાં વસે છે ત્યાં સૂધી પાવશબેલ ખેલે જ ને ? માનવીમાંથી પશુતા જશે ત્હારે જગતમાંથી કુરુક્ષેત્ર જશે.

૨૫, મહાભારતનો સનાતન સન્દેશ

ત્હારે મહાભારતનો સનાતન સન્દેશ શો ?

નમીને નારાયણને, નમી નર નરોત્તમ,

નમી સરસ્વતી દેવી, પછી વિસ્તારવો જ્ય.

સહૃદય વાચકને રહેજે જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે વ્યાસ ભગવાનના એ આદિ શ્લોકમાં કેનો જ્ય ઉદ્ભવાયેલો છે ? ગાંડીવધન્વાનો એ જ્ય છે ? કે પાંડવગોત્રનો છે એ જ્ય ? મહાભારતકારે એકલો સંત્રામજ્ય જ ગાયો હોત તો, ઈલિયડના જેવી, મહાભારતની પણ શસ્ત્રવાર્તા જ રહી હોત. પણ એમ નથી થયું, અને પચ્યાસ સદ્દીઓથી શસ્ત્રવાર્તા મટી મહાભારત શાસ્ત્રવાર્તાના પદને પામ્યું છે. એનું કારણ શું ?

યુગસંકેલતી આ વીરગાથામાં મહાભારતકારને માત્ર આયુધકથા કહેવી નહોતી; કાળપ્રલની મહાગાથા ગાવી હતી, ત્રિકાળનું પરમ સત્ય જગતને સંભળાવવું હતું. અદાર મહાતિથિઓનો અને અદાર અક્ષૌહિણીનો મહાભારતકારે સંહાર ગાયો છે, તેમ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ને શાન્તિપર્વ પણ એ વીરગાથામાં ગૂંથેલાં છે. શાન્તિપર્વ સમેટતાં મહાભારતકારે ભીષ્મ પિતામહને મુખે ઉચ્ચારાવ્યું છે કે આ વિરાટકાવ્યમાં ઉદ્ભવેલો જ્ય માત્ર ગાંડીવનો કે ગાંડીવધન્વાનો જ્ય નથી, આયુધમંડળ કે યોધ-

મંડળનો કેવળ જ્ય નથી. કુરુક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર છે, અને કુરુક્ષેત્રનો જ્ય તે ધર્મનો જ્ય છે. શાન્તિપર્વ સકેલતાં પિતામહ કહે છે કે

યત્ર કૃષ્ણસ્તતો ધર્મઃ, યતો ધર્મસ્તતો જયઃ:

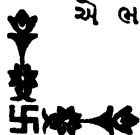
જ્યાંહાં કૃષ્ણ, ત્યાંહાં ધર્મ, જ્યાંહાં ધર્મ, ત્યાંહાં જય.

એ શ્લોક છે મહાભારતના વિરાટકાવ્યનો પ્રાણમન્ત્ર ને પ્રણવમન્ત્ર. એ શ્લોકોચ્ચારથી ને એ મન્ત્રઘોષણથી મહાભારતકાર નિજ વીરગાથાની શાસ્ત્રગાથા સરજે છે, સંહારકથાની ધર્મકથા કરે છે, પૃથ્વીના સ્થૂલપાટલેથી ઉપાડી પૃથ્વીપરના ગહનતાને પાટલે-વિધાતાના દેવપાટલે વિરાટકાવ્યને પધરાવે છે. મહાભારતની વીરગાથા પેલી વિશ્વવિખ્યાત વેદગાયેલી ધર્મઋચાને પુનઃસંસ્થાપે છે કે

સત્યમેવ જયતે, નાડનૃતમ્:

સત્ય જ જીતે છે, ના-નહી અસત્ય.

મહાભારતને આમ મહાભારતકાર વેદસંહિતાની સંગાથે ધર્મસિંહાસને સ્થાપે છે. વિરાટકાવ્યમાંની આ ચક્રવર્તી મહાભાવના છે; અને એ પૃથ્વીપર મહાભાવનાને કારણે મહાભારત સંગ્રામકાવ્યની વીરગાથા માત્ર મટીને ધર્મશાસ્ત્ર બન્યું છે. પાંચેક હજાર વર્ષોથી કરોડોની માનવજનતાએ મહાભારતને એ ભાવે વન્ધુવધાવ્યું છે.

અર્પણ અને પ્રસ્તાવના

મહાભારતકારે ગાયેલો જય શ્રી કૃષ્ણનો જય છે, ધર્મનો જય છે.

યતો ધર્મસ્તતોજયઃ એ છે મહાભારતના વિરાટકાવ્યનો સનાતન સન્દેશ.

૨૬, છેલ્લો બોલ

An Epic is a Hymn of History; a psalm of great deeds, dared and done: એપિક એટલે ઇતિહાસસ્તોત્ર; સંકલ્પેશીનિર્ધારેશી તે જયજ્વજ્ઞહૃડાવેશી મહા પ્રવૃત્તિઓની વીરગાથા.

માનવી ! જીવંતી એ ગીત નથી. નહાનું કે મોટું, પ્રત્યેક માનવજીવન એક મહાકાવ્ય છે: Life is not a song. Great or small, every man's life is an Epic.

માનવી ! જીવનસંગ્રામમાં મહાવીર થજે,
કુરુક્ષેત્ર એટલે કાળરમણા.

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

